

Трагічні дати історії

Володимир Пристайко
Олександр Пшенніков
Юрій Шаповал
(Київ)

ШЛЯХ НА СОЛОВКИ (Виповнилось 60 років розстрілов соловецьких в'язнів)

*Ми не сперечаємось, що дійсно навчилися
мистецтву... політичній поліції, що ГПУ
у нас працює вельми непогано...*

З доповіді Л.Кагановича на ІХ з'їзді КП(б)У. 1926 рік.

*До середини 1937 року на Соловках було
зібрано весь цвіт української
підсоветської інтелігенції та українських
комуністичних кіл.*

**С.Підгайний. Українська інтелігенція
на Соловках. Спогади 1933-1941 років.**

1997 рік приніс нові відомості про таку, здавалося б, у загальних рисах розроблену тему, як “Репресовані українці на Соловках”. Історія (особливо радянського часу) поволі віддає свої таємниці. Ось чому — хоча це, можливо, здається на першій погляд парадоксом — не тільки майбутнє, а й минуле обіцяє нові відкриття. Звичайно, тим, хто хоче їх зробити, а не тим, хто прагне не помічати щось неприємне або політичне “невигідне” в історичній ретроспективі.

Сталося так, що саме цього року, коли виповнилося шість десятиріч з часу масових соловецьких розстрілів, працівники Служби безпеки України, українські історики-дослідники та ентузіасти з Санкт-Петербурзького науково-інформаційного центру “Меморіал” об'єднали свої зусилля у з'ясуванні нових обставин загибелі в'язнів з України. Пошукова група СБУ та видавництва “Сфера” привезла з Архангельська та з Соловків цінні матеріали, з якими читачі матимуть змогу ознайомитись у двох томах видання “Остання адреса”.

Воно міститиме нововіднайдені працівниками Санкт-Петербурзького “Меморіалу” документи, що стосуються розстрілів в урочищі Сандормох під Медвеж'єгорськом (Карелія), а також ті зловісні протоколи

засідання особливої трійки Управління НКВД по Ленінградській області, на підставі яких, власне, відбулися розстріли.

Крім того, будуть вперше оприлюднені документи (в тому числі оперативного характеру) з тюремних справ соловецьких в'язнів. На початку цих справ знаходимо короткі довідки, складені начальником Соловецької тюрми Іваном Апетером і його помічником Петром Раєвським (обидва репресовані відповідно 1937-го і 1939-го року). Ці документи й були “осною” згаданих вище “розстрільних” протоколів. Тюремні справи ніколи не друкувались, а відтак становлять надзвичайну цінність для наступних досліджень.

До обох томів увійшли не тільки архівні матеріали, а й невеликі аналітичні розвідки, які, на нашу думку, необхідні, щоб увести читача в суть проблеми, акцентувати увагу на її найбільш значущих аспектах. Виходячи з цього, ми вирішили на початку бодай коротко окреслити основні віхи того шляху, який, зрештою, привів багатьох наших визначних земляків, у першу чергу представників інтелігенції, до їх останньої земної адреси, її для них визначила система, що сама себе довгі роки декларувала найпрогресивнішою й найгуманнішою. Недаремно чимало в'язнів — колишніх комуністів не могли повірити, що сидять не випадково. Один з них, відомий діяч Компартії Західної України, вже на Соловках у квітні 1937 р. так оцінював ситуацію: *“Це не лінія партії, партії це не потрібно, а слід посадити тих, хто нас посадив, бо він скоїв злочин, і тяжкий злочин, оскільки тримати чесного комуніста у в'язниці можуть тільки злочинці, пілсудчики... Ось хто мене посадив, а не партія”*¹.

Щоправда, у багатьох в'язнів прозріння все-таки відбувалося. Один з характерних прикладів — колишній ортодоксальний історик-марксист Матвій Яворський, свого часу науковий антипод Михайла Грушевського. Потрапивши на Соловки за абсолютно брехливим обвинуваченням в участі в “Українському національному центрі”, він ніби переродився. Збереглося чимало повідомлень таємних інформаторів про його поведінку й розмови на Соловках. Він давав безжально влучні й точні оцінки тодішній політичній системі. Більше того, він кинув відвертий виклик цій системі, написавши 30 червня 1936 року заяву до Центральної атестаційної комісії ГУЛАГу. Він відмовився від заліків робочих днів і відверто висловив все, що думав про антина-родну і антиукраїнську сталінську політику. 26 грудня 1936 р. на прохання одного із в'язнів допомогти написати заяву про помилування він відповів: *“Щиро вам раджу не принижуватись перед червоними варварами. Вас все одно не помилують, а якщо б і помилували, то коли б я був на вашому місці, я б відмовився від цієї пільги. Особисто я написав заяву-лист, в якій заявив, що сам я з табору не вийду. Я не хочу перебувати на волі, знаючи, що кращі сини України знемагають у соловецькому мішку. Я поділяю з ними чашу горя до кінця як вірний син*

своєї неньки-України”².

Ми навели дві різні оцінки, але однаковим був фінал життя тих, хто їх висловлював. І таких прикладів серед соловецьких жертв багато.

Сучасники називали Соловецьку каторгу “Радянським Союзом у мініатюрі”. І це було правдою не тільки з огляду на те, що на Соловках були представлені всі нації й народності тодішнього СРСР, вся його географія — “от Москвы до самых до окраин”, — а й з огляду на те, що ситуація на острові повною мірою відбивала поточну ситуацію в країні: інтенсивність здійснюваних репресій миттєво позначалася на кількості в'язнів і на ставленні до них.

“Соловецкий лагерь особого назначения”, “Северные лагеря особого назначения”, “Соловецкая тюрьма особого назначения Главного управления безопасности НКВД СССР” — навіть самі ці назви відбивають значення Соловків для комуністичного режиму. Створення й підтримування цього грандіозного комбінату смерті не було випадковістю чи даниною російській традиції. Це була нагальна потреба, одна з “підсистем страху”, завдяки якій могла успішно функціонувати вся система, вибудовувана більшовиками після Жовтневого перевороту 1917 року на теренах колишньої Російської імперії.

“Соловецькі табори — країна мук і відчаю. Переважну більшість з тих, хто туди потрапляв, чекала загибель. У запліснявілих мурах монастиря, де колись ченці кадили фіміам покори всевишньому, тепер фабриквали романтичну брехню про любов-ненависть і царство Боже на землі” — ось так писав один із сучасників про Соловки³. Мешканці цієї “країни мук і відчаю” працювали на лісозаготівлях, прокладали залізничні колії, будували горезвісний Біломорсько-Балтійський канал, який забрав життя близько ста тисяч “зеків”. Не було в СРСР, де, як тоді співали, “так вольно дышит человек”, такої соціальної верстви, представники якої б не опинялись на Соловках. Це було справжнє єднання всіх трудящих — робітників, селян і, зрозуміло, “прошарку” — інтелігенції. Не забував режим і про релігійних діячів. До того ж на острові утворився абсолютний Інтернаціонал: серед в'язнів опинялися люди різних національностей. Значний відсоток серед них завжди становили українці.

“Українізація” Соловків почалася ще на початку вісімнадцятого століття, а найвизначнішим в'язнем за часів Катерини II був останній кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський, який пробув тут 25 років у камінному мішку і 9 років в окремій камері, а помер на 112 році життя, так і не виїхавши з острова після відбуття строку. Однак наступники царської імперії, творці першого у більшовицькій червоній імперії концтабору фактично вже нікому не давали шансу на таке довголіття. Учасники всіх соловецьких зеківських потоків — спочатку діячі Української Народної Республіки, вояки та отамани численних

повстанських загонів, згодом — незадоволені рабським становищем робітники та доведені до відчаю колгоспним “раєм” селяни, зацьковане духовенство, потім “специ”, тобто представники старої інтелігенції, яких оголосили “шкідниками” й “націоналістами” і, нарешті, ті, на кого влада ще вчора спиралася й кого використовувала, а тепер оголосила “ворогами народу” — комуністичні партійні й державні діячі, письменники, науковці, митці, — всі вони, як правило, вже ніколи не поверталися назад.

В грудні 1935 р. один з в'язнів у розмові з таємним інформатором констатував посилення антиукраїнського курсу політики, оскільки “останнім часом почали з етапами на Соловки прибувати українці”⁴. Ця думка підтверджується фактами, засвідченими різними джерелами.

За точним зауваженням Семена Підгайного, одного з колишніх соловецьких в'язнів, якому пощастило вижити, до середини фатального 1937 року на Соловках було зібрано найкращих представників “української підсоветської інтелігенції та українських комуністичних кіл”. Тоді в цьому концтаборі були представники найрізноманітніших політичних партій і угруповань. Тут можна було побачити і монархістів-гетьманців, і федералістів, правих і лівих есерів, комуністів і соціал-демократів.

“Радянська влада”, ота “радянська держава”, про яку говорив академік Кримський, що вона нагороджує всіх рівно й однаково (його самого, так само, як і його “ворога” Грушевського), справді таки вдарувала всіх однаковими концтаборами. Опинившись на Соловках (чи в інших таких же значних місцях) перед єдиною для всіх небезпекою, багато в'язнів забули про давні політичні чвари й незгоди, браталися між собою і з гірким жалем та болем думали про перейдений шлях”⁵. Особливо гірким був цей шлях для представників інтелігенції, на яку комуністичний режим здійснював перманентне прицільне полювання. І це не було випадковістю.

Засновник більшовицької держави В.Ленін неодноразово підкреслював, що залучення старої інтелігенції до соціалістичного будівництва є специфічною формою класової боротьби⁶. А без насильства класової боротьби він собі не уявляв. Разом з тим, він вдавався й до гнучкої тактики, пропонуючи використовувати спеціалістів “по-старому”, “по-буржуазному”, тобто приваблюючи їх вищою, ніж у інших, заробітною платнею⁷.

Однак залишилось дуже багато свідчень того, який з цих методів був для нього головним. Ще в березні 1919 р. у розмові з американським журналістом Лінкольном Стефенсоном він відверто говорив: “Якщо ви хочете досягнути мети, яку ставить перед собою революція, то абсолютну, інстинктивну опозицію старих консерваторів і навіть твердих лібералів треба примусити замовкнути”⁸.

Не випадково одну з найбрутальніших за змістом і лексикою ленінських праць “Як організувати змагання?” вперше було надруковано в

рік “великого перелому”, 1929 року, коли Сталін розпочав “революцію згори”. Це був не тільки тотальний наступ на селянство, а й черговий, жорсткий тур наступу на інтелігенцію. Потрібно було “незаперечно” виправдання дій режиму й це виправдання знайшли у більшовицькій “біблії” — творах Леніна. В надрукованій праці він називав “панів інтелігентиків”, які виступали проти насильства, “сльотою”, а інтелігенцію, яка саботувала Радянську владу (вважаючи її незаконною), — “ворогом народу”, прирівнюючи її до шахраїв, трутнів і хуліганів.

Ленін не дуже шанував і тих, хто співпрацював з режимом, вважаючи, що цій частині інтелігенції притаманні такі риси, як нехлюйство, недбалість, неохайність, неакуратність, нервова поспішність, схильність підміняти справу дискусією, роботу — розмовами. Далі читаємо: *“Серед помилок, недоліків, промахів нашої революції чималу роль відіграють ті помилки та ін., що породжуються цими сумними, — але неминучими у даний момент — властивостями інтелігентів з нашого середовища і відсутністю достатнього контролю за організаторською роботою інтелігентів з боку робітників”*⁹.

Вже навіть на момент написання цієї ленінської праці, а тим більше, на час її публікації, більшовицькою владою було досягнуто значних успіхів в організації того контролю, про який ішлося. І значну роль у цьому відігравала комуністична спецслужба, організаційне становлення якої завершилося на початок 20-х років.

6 лютого 1922 р. Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет у Москві вирішив скасувати Всеросійську Надзвичайну Комісію (Всероссийская Чрезвычайная Комиссия — ВЧК) і створити при НКВД РРФСР Державне Політичне Управління (Государственное Политическое Управление — ГПУ). На ці зміни відреагували і в Харкові, тодішній столиці УСРР: постановою Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК) від 22 березня 1922 р. скасовувалась Всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та посадовими злочинами та її місцеві органи (російська аббревіатура — ВУЧК). При НКВД УСРР було організовано Державне політичне управління УСРР, місцевими органами якого були його губернські відділи, що створювалися при губернських виконкомах і діяли на підставі особливого положення, затвердженого Президією ВУЦВК.

Голова ГПУ УСРР (а ним став тоді колишній голова ВУЧК, відряджений в Україну ще 1919 р. московський чекіст В.Манцев, якого розстріляють 1938 р.) за узгодженням з ГПУ РРФСР був повноважним представником останнього в Україні. Йому підпорядковувались особливі та транспортні відділи, які повинні були вести боротьбу зі злочинами в армії й на транспорті в межах території УСРР, а також війська ГПУ в Україні.

Розпочата реформа офіційно мала на меті трансформувати органи безпеки з тимчасових та надзвичайних у такі, які б включалися через Наркомат внутрішніх справ у загальну систему влади тодішньої комуністичної держави. Не випадково Голова ГПУ водночас став і наркомом внутрішніх справ. Діяльність ГПУ повинна була відбуватися під наглядом прокуратури, що створювалася. Однак саме з цього моменту, як зауважує, зокрема, колишній впливовий чекіст (він, до речі, народився в Україні й тут розпочав кар'єру) Павло Судоплатов у книзі спогадів, "ГПУ повинно було стати основним джерелом інформації для всіх рівнів радянського керівництва"¹⁰. Так воно й сталося.

15 листопада 1923 р. було створено Об'єднане державне політичне управління (Объединенное государственное политическое управление — ОГПУ) при Раді Народних Комісарів СРСР з метою об'єднання зусиль тодішніх республік у боротьбі з політичною й економічною контрреволюцією, шпигунством та бандитизмом. Головою ОГПУ став Ф.Дзержинський. В УСРР відповідно до московських реформ 13 серпня 1924 р. ВУЦВК та Раднарком УСРР затвердили положення про ГПУ УСРР. Було закріплено, що ГПУ засновується при РНК УСРР, а його Голова (він же уповноважений ОГПУ СРСР) входить до складу Уряду з правом вирішального голосу. ГПУ повинно було виконувати всі завдання ВУЦВК і РНК УСРР, а в своїй оперативній діяльності керуватися директивами та розпорядженнями ОГПУ СРСР. Нагляд за справами, що їх відкривало ГПУ УСРР, повинен був здійснювати Прокурор УСРР через спеціально призначеного з цією метою помічника в межах, обумовлених окремими законодавчими актами.

Головою ГПУ УСРР з серпня 1923 р. був Всеволод Балицький, а в листопаді того самого року він став членом Колегії ОГПУ СРСР. З березня 1924 р. він очолив і НКВД УСРР. Пов'язані з його діяльністю факти й документи (в тому числі ті, що оминалися в офіційних дослідженнях історії комуністичних органів безпеки, як наприклад у книжці "*Всеукраинская чрезвычайная комиссия, 1918-1922 гг.*" (Харьков, 1990), автори якої жодного разу не згадують імені Балицького) засвідчують, що ЧК-ГПУ завжди вели наполегливу й цілеспрямовану боротьбу за розширення сфер свого впливу.

Офіційно основними напрямками роботи чекістських підрозділів були такі: збирання інформаційних відомостей про все, що могло впливати на політичне життя, але головним чином про ставлення різних категорій населення до політики, здійснюваної комуністичним режимом; ретельний контроль за опозиційними партіями, антикомуністичними елементами з метою ліквідації противників режиму; недопущення заколотів, повстань, будь-яких опозиційних виступів; боротьба з саботажем, спекуляцією, посадовими злочинами; боротьба з бандитизмом у різних формах;

боротьба зі злочинами в економічній сфері.

Основною формою роботи чекістів була робота з агентурою. Сітка інформаторів створювалася в кожному колективі. Ось що говорилося про принципи вербування інформаторів в одній із суворо секретних директив-інструкцій з агентурної роботи: *“Взагалі слід враховувати, що за звичай наші об'єкти йдуть на вербовку тільки шляхом певного тиску на них в результаті використання наявних обставин. Спроби вербувати "на авось", що практикуються часто, у більшості випадків закінчуються невдачами. Як правило, не слід зловживати викликами на вербовку тих взятих на облік, на яких немає компрометуючих матеріалів або не виявлено таких даних, які сприяли б успішній вербовці)”*¹¹.

Зрозуміло, що окрема увага зверталася на інтелігенцію. Ось що, зокрема, говорилося в інструкції про налагодження інформаційної роботи окружних відділів ГПУ УСРР у 1930 р.:

“6. Інтелігенція.

По цьому об'єкту сітка будується в основному за наступним принципом:

1) Обов'язкове насадження інформаторів у місцях концентрації різних груп інтелігенції, особливо учительства, на селі та в місті.

2) Практикувати вербовку служилої інтелігенції з окружних і районних центрів, яка має широкі зв'язки з низовими кадрами інтелігенції (інструкторський склад відділів народної освіти і закладів охорони здоров'я)”¹².

Окремо слід підкреслити, що органи безпеки в Україні завжди діяли під жорстким контролем центру, що, власне, й робило їх слухняним знаряддям у руках московського керівництва. Нагадаємо, що в Україні Всеукраїнську надзвичайну комісію (Всеукраїнская чрезвычайная комиссия — ВУЧК) було створено 3 грудня 1918 р. На початку 1919 р. організуються надзвичайні комісії в тодішніх губерніях України відповідно до постанови більшовицького уряду України *“Про всеукраїнську, фронтову і місцеві надзвичайні комісії”*. А вже 23 липня 1919 р. спеціальною постановою ВЧК було скасовано ВУЧК. Це обумовлювалося низкою факторів, серед яких одним з головних було прагнення постійно й реально контролювати ситуацію в Україні з боку московського керівництва, розставляти своїх людей на вирішальних ділянках. Ось якою була згадана постанова:

“1. ВУЧК розпускається.

2. Всі місцеві ЧК на Україні підпорядковуються й керуються інструкціями і вказівками ВЧК.

3. ВЧК делегує до Києва одного із своїх членів для інформації Раднаркома України і контролю за виконанням місцевими Надзвичайними комісіями розпоряджень ВЧК.

*Курський, Красін, Дзержинський”*¹³.

З того часу всі кадрові переміщення, всі принципові питання діяльності органів безпеки в Україні розв'язувалися тільки за згодою або за прямими директивами ленінсько-сталінського керівництва. Разом з тим, надзвичайно симптоматично, що досить рано органи однозначно заявили, що не будуть дозволяти будь-кому здійснювати реальний контроль за своєю діяльністю. Звернімося у зв'язку з цим лише до одного прикладу.

В колишній офіційній історіографії досить багато писалося про те, як над ВЧК здійснювала контроль Робітничо-селянська інспекція. Проте дійсна картина була дещо іншою. Це, зокрема, засвідчує наказ № 11 від 4 березня 1921 р. по Центральному управлінню надзвичайних комісій по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та посадовими злочинами (Центральное управление чрезвычайных комиссий по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлениями по должности — ЦУПЧРЕЗКОМ) при Раді Народних Комісарів УСРР (створене 17 березня 1920 р.). В одному з його параграфів читаємо: *“Вважаючи, що Чека є бойовим органом диктатури пролетаріату, особливо важливим в умовах загостреної громадянської війни, що громадянська війна потребує швидкої й нещадної розправи з ворогами Радянської влади, Робітничо-селянська інспекція у своєму нагляді над можливими злочинами окремих агентів Чека повинна особливо стерегтися того, щоб не зробитись опорою невдоволеного міщанства, яке готове бурчати з приводу роботи ЧК...”*¹⁴.

Проте “бурчати з приводу роботи ЧК”, в арсеналі діяльності якої з самого початку були такі антизаконні методи, як взяття заручників, масові розстріли тощо, виявилось досить важко. Ця установа вміла приховувати свої дії під маскою таємниці й державної необхідності. До того ж вона узгоджувала свою роботу з партійними органами, виступала знаряддям останніх у розв'язанні життєво важливих для становлення комуністичного режиму проблем. Не даремно Ф.Дзержинський повторював: *“ЧК повинна бути органом Центрального Комітету, інакше вона виродиться в охранку або орган контрреволюції”*¹⁵.

У лютому 1919 р. ЦК РКП(б) відзначав, що *“ЧК створені, існують і працюють лише як прямі органи партії (підкреслення наше — Авт.), за її директивами і під її контролем”*¹⁶.

Таким чином, з самого початку поставлені партією у виняткове становище, органи ЧК-ГПУ ніби отримали “індульгенцію” за свої вчинені та можливі “гріхи”. Збереглося надзвичайно багато документів, що підтверджують та яскраво ілюструють багатоаспектність та взаємну корисність партійно-чекістського “тандему”.

29 травня 1920 р. ЦК КП(б)У розповсюдив звернення *“Всім губкомітетам і політвідділам армії і флоту”*, в якому підкреслювалося, що після поразки у збройній боротьбі *“контрреволюціонери перенесли свою*

*боротьбу з Радянською владою в іншу площину, вони прагнуть проникнути у всі апарати військового, господарського і адміністративного управління, щоб, сидячи там, гальмувати й руйнувати всі зусилля Робітничо-селянського уряду налагодити громадсько-економічне життя Республіки”*¹⁷.

Далі у зверненні зазначалося, що оскільки “боротьба з цією формою контрреволюції особливо важка”, то ЦК КП(б)У “по-перше, зобов'язує всіх комісарів і комуністів, які працюють в армії, бути постійними інформаторами особвідділів. По-друге, пропонує всім політвідділам армії і фронту, а також Політуправлінню Республіки і значний партійним організаціям для роботи Особвідділу відрядити найбільш відповідальних, випробуваних і старих партійних працівників”¹⁸.

Відзначені риси діяльності ЧК-ГПУ, насамперед тісний альянс з партійними органами і навіть готовність підмінити їх у певних ситуаціях, ореол секретності, створення думки, що цей орган вдається до будь-яких методів винятково у державних інтересах, нарешті реальна можливість використовувати важелі насильства (яке завжди можна було виправдати все тими ж “державними інтересами”) — все це підштовхувало чекістів до того, щоб відігравати дедалі більшу, помітну роль у громадсько-політичному житті, дедалі вагомніше впливати на процес прийняття важливих рішень керівними партійними органами. В Україні ці процеси були пов'язані насамперед з діяльністю Всеволода Балицького, який очолював ГПУ-НКВД в Україні (з невеликою перервою) до травня 1937 р., а потім був репресований. Саме з його ім'ям пов'язане й постійне формування негативного ставлення до всього українського як до “буржуазно-націоналістичного”, а до української інтелігенції як до джерела “контрреволюції”.

Документи й факти свідчать, що з самого початку ключову роль у процесі формування думки партійно-політичного керівництва про тенденції й стан громадського життя відіграло Секретно-оперативне управління, яке було створене наказом № 20/114 по ВУЧК від 6 травня 1921 р. До цього управління (його очолив відомий чекіст Юхим Євдокимов, також знищений пізніше) в той час входили політичний відділ, особливий відділ, відділ для боротьби з бандитизмом, оперативний відділ (допоміжний) і канцелярія¹⁹. Першому з цих відділів було віддано роботу по “політичних партіях і політичних угрупованнях контрреволюційного характеру”²⁰.

В Києві, у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (колишній Партійний архів Інституту історії партії при ЦК Компартії України) збереглося багато оперативно-інформаційних зведень, що надсилалися до ЦК КП(б)У. У 1919-1921 рр. вони були присвячені переважно питанням боротьби з тим явищем, яке іменувалося

бандитизмом. До речі, дослідникам варто було б уважніше придивитися до того, що саме і за якими критеріями вважалося в той час бандитизмом. Ці зведення в основному мали оперативний характер і не претендували на якісь політичні узагальнення. Разом з тим вже в документах згаданого періоду знаходимо й рекомендації ширшого змісту, до яких прислухалися партійно-державні керівники.

Неабияке зацікавлення викликають бюлетені політичного відділу ВУЧК, в яких давалися звіти про політичні настрої у зв'язку з тією чи іншою подією в громадському житті. Зокрема, збереглося чимало таких бюлетенів, присвячених звітно-виборчій кампанії в Харкові у зв'язку з виборами до Харківської міської ради в жовтні 1921 р. Як правило, у додатках до цих бюлетенів можна знайти документи, що засвідчують наявність альтернативних більшовикам-комуністам політичних партій й течій. Так, наприклад, під час виборів, що проводились у Харківських вагонних майстернях і Головному депо 28 жовтня 1921 р., були висунуті кандидатури від оголошеної пізніше “націоналістичною” й розгромленої (за тодішньою термінологією такою, що “саморозпусталяся”) Української комуністичної партії (УКП). Серед тих, чий імена перелічені, знаходимо і тих діячів, які доволі скоро стануть “клієнтами” чекістів, зокрема Андрія Річицького, Юрія Мазуренка (його розстріляють у 1937-му під Медвеж'єгорськом) та ін.²¹

Надзвичайно цікаво зіставити цей документ з датованою вереснем 1923 р. спеціальною доповіддю ГПУ про стан УКП. Її тональність більш категорична, створюється враження, що її автори точно знали: до їхньої думки прислухаються. В цьому документі, зокрема, відзначалася наявність “ліквідаторів” — угруповання, що діяло в Києві й критикувало керівництво УКП. Називалися шість осіб, а серед них і якась Савченко, “старий член партії, яка працює поки що дуже обережно у контакті з місцевим губвідділом ГПУ та Губкомом...”²². Далі йшлося про поглиблення “ліквідаторської” течії у Києві та про перекидання її на Катеринославщину й інші місця: “Рух ліквідаторів у Києві необхідно всіма засобами підтримувати й поглиблювати, використовуючи цю течію у всеукраїнському масштабі. Підпільну роботу групи “ліквідаторів” продовжувати, допоки на їхньому боці не опиниться абсолютна більшість, після чого можливим буде винести цю роботу відкрито, така робота приведе до остаточної ліквідації УКП. Що стосується злиття з КП(б)У..., то це питання необхідно обійти, оскільки в лавах УКП є велика кількість петлюрівського елемента”²³.

Чимало документів аналогічного характеру підтверджують посилення прагнення чекістів формувати певну думку про політичних противників більшовизму, а також вбачати потенційних ворогів навіть у тих силах, які в принципі не відмовлялися від співпраці з більшовиками. Це

прагнення збіглося із ще однією могутньою і, як з'ясувалося пізніше, непоборною тенденцією до фабрикації різного роду “справ”, формуванню “контрреволюційних” організацій, до беззаконь за умов, коли у чекістів опинялося в руках дедалі більше влади.

Характерно, що на прагнення працівників ЧК перебирати на себе функції, далекі від тих, які їм визначалися, доволі рано вказали самі більшовицькі керівники. Особливо чітко це відбив наказ № 2 по ЦУПЧРЕЗКОМУ від 15 січня 1921 р., підписаний В.Манцевим. Тут, зокрема, зазначалося:

“За останній час спостерігається, що деякими надзвичайними комісіями і особливими відділами у боротьбі з контрреволюційними та іншими організаціями застосовується т(ак) зв(аний) метод входження чи введення в акт організації своїх агентів з метою висвітлення й встановлення дій як окремих осіб, так і всієї організації. І здавалося б, що при застосуванні цього методу роль агента повинна була б обмежуватись розвідувальною роботою, але часто агенти з ролі пасивної, спостережної, що кладе край злочинам, переходять до активних дій, займаючись створенням організації, згуртуванням окремих осіб організації і часом підштовхуючи пасивний антирадянський елемент і обивателя до активної роботи.

*А старші товариші, відповідальні керівники, дивляться на такого роду роботу крізь пальці і заохочують, вводячи цю тактику у принцип”*²⁴.

Зрозуміло, в наказі засуджувалася такого роду практика і підкреслювалося, що погоня за відкриттям організацій, “роздмухування справ або створення організації, хоча б з метою відкриття підозрюваного заклоту — злочинні, бо такого роду діяльність веде до певного виродження наших революційних органів Надзвичайної боротьби у старі, жандармські, сискні відділення”²⁵.

Та, як засвідчують історичні факти й документи, політична реальність виявилась сильнішою за будь-які накази: “справи” та “контрреволюційні” організації росли як гриби, фабрикувалися з величезним розмахом, особливо коли з огляду на певну політичну кон'юнктуру потрібно було “затаврувати” представників тієї або іншої політичної категорії, “націоналістичної інтелігенції”, “шкідників” і навіть представників певної національності. Це підтверджують документи, що розкривають механіку роботи органів ЧК-ГПУ-НКВД, що поступово перероджувалися в більшовицьку політичну поліцію, яка в роки “великого терору” 1936-1938 рр., зрештою, була успішно використана проти самих багатьох її фундаторів.

Після створення 10 липня 1934 р. НКВД (Народный комиссариат внутренних дел) до складу Головного управління державної безпеки — Главное управление государственной безопасности — ГУГБ (на місцях —

УГБ) увійшли такі відділи: оперативний, економічний, секретно-політичний, особливий, транспортний, іноземний, обліково-статистичний, тюремний і спецвідділ. Надзвичайно важливу роль у боротьбі з інтелігенцією відігравав Секретно-політичний відділ (раніше — Секретний відділ), такі самі відділи у місцевих управліннях НКВД. Зауважимо, що практично в усі часи в їх структурі приділялась увага “українській контрреволюції”. Так, наприклад, влітку 1938 року Секретно-політичний відділ УГБ УНКВД Харківської області мав такі відділення: право-троцькістське; антирадянські політпартії; українська контрреволюція; сільське; радянське господарство; вузівське; церковне; обліково-статистичне. Зрозуміло, у СПО УГБ НКВД УРСР відділень було більше, але завжди серед них було таке, якому довірено було протидіяти “націоналістичній” інтелігенції.

Серйозної і спеціальної розробки потребують питання моральних критеріїв, за якими діяли чекістські органи. Тут можна вказати на одну характерну рису: з року в рік інструкції з добору кадрів все менше нагадували про відданість справі пролетаріату. Керівників ЧК, а згодом ГПУ-НКВД, хвилювало насамперед інше — вміння працівників бути дисциплінованими, виконувати всі доручення, зберігати секретність у будь-якій справі. Одна з інструкцій початку 20-х років вимагає: *“Бути акуратним, чистоплотним, щоб ваша зовнішність приваблювала до вас клієнтів і надавала можливість вынудить (так у російському оригіналі. — Авт.) з них все необхідне...*

*Слід завжди пам'ятати прийоми езуїтів, які не галасували на всю площу про свою роботу й не виставляли її напоказ, а були скритними людьми, які про все знали і вміли лише діяти”*²⁶.

Разом з тим самі чекістські документи, зокрема накази, залишили дуже багато свідчень того, що свавілля, казнокрадство, прояви аморальності були постійними супутниками всієї історії існування органів ЧК-ГПУ-НКВД. Про це не згадувала колишня офіційна історіографія в СРСР, яка виконувала завдання романтизації органів безпеки. Тільки нині опубліковані деякі документи 20-30-х років, що відбивають реальний стан речей, показують, кому саме було доручено вести війну проти інтелігенції.

Ось невеличкий уривок з листа групи комуністів-чекістів до ЦК РКП(б) від 18 березня 1921 р.:

“Як це не сумно, але ми повинні зізнатися, що комуніст, потрапляючи до каральних органів, перестає бути людиною, а перетворюється на автомат, який приводиться в дію механічно. Навіть механічно мислить, бо в нього відібрали право не тільки вільно говорити, але й вільно індивідуально мислити... Тепер, якщо ми подивимося на комуністів, які знаходяться у пролетарських каральних органах, то ми побачимо, що вони стоять поза політичним життям Республіки, оскільки

завдяки довгому перебуванню в каральних органах, завдяки одноманітній, черствій, механічній роботі, що полягає тільки у розшукуванні злочинців і в знищенні, вони поступово проти власної волі стають індивідами, які живуть окремим життям. В них розвиваються погані нахили, як пихатість, честолюбство, жорстокість, черствий егоїзм тощо, і вони поступово, для себе непомітно, відколюються від нашої партійної сім'ї, створюючи свою особливу касту, що страшенно нагадує касту колишніх жандармів... Будучи броньованим кулаком партії, цей самий кулак б'є по голові партії”²⁷.

Багато чого автори цього листа визначили дуже влучно. Тенденції, що виявилися ще на початку 20-х років, не тільки не зникли, а навпаки зміцнилися в наступні роки. І бив “броньований кулак” у першу чергу не по голові партії, а по представниках інтелігенції, насамперед — старій українській інтелігенції”. Всебічне нагромадження “компромату” проти неї почалося досить рано, як і досить рано розпочалося розгортання політичних процесів за наперед підготовленим сценарієм. Першим з них в Україні був **процес над членами колишнього найпотужнішого конкурента більшовиків — Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) у травні 1921 р.** Цей процес почали готувати з 1920 р. Він відомий ще під назвою “справа Голубовича” (від імені колишнього прем'єр-міністра УНР Всеволода Голубовича). Всі обвинувачення мали виключно політичний характер і були підпорядковані задуму “затаврувати” уряд Української Народної Республіки (за укладення миру з німцями у 1918 р., організацію повстанської діяльності, за Варшавську угоду 1920 р. тощо).

Матеріали у цій справі збирали чекісти. Попереднє слідство здійснював заступник начальника Особливого відділу ВУЧК С.Дукельський, а В.Балицький очолював, за рішенням Політбюро ЦК КП(б)У від 29 березня 1921 р., спеціальну комісію, створену у зв'язку з процесом²⁸. 9 квітня того самого року він доповів на засіданні Політбюро про підготовку процесу. В ухвалі цього вищого партійного органу було “підказано”, як готувати обвинувальний акт: “В обвинувальному акті відзначити зв'язок з бандитами та білогвардійцями, як на Україні, так і за кордоном”²⁹. 17 травня 1921 р. своїм рішенням Політбюро ЦК КП(б)У чітко дає зрозуміти, якого саме змісту повинен набути процес: “Процес використати, щоб дати характеристику поведінки української інтелігенції”³⁰.

Так воно й трапилося, хоча вирок у справі колишніх членів ЦК УПСР виявилися м'якими. Влада ніби демонструвала свою “гуманність”, хоча на початку 30-х років дехто з учасників цього процесу знов буде “клієнтом” ГПУ у зв'язку зі сфабрикованою справою “Українського національного центру” і їхній життєвий фінал буде трагічним. А тоді, 1921 року, партійні органи й чекісти робили все, щоб розколоти українську

інтелігенцію. Саме так сформулювало завдання Політбюро ЦК КП(б)У на своєму засіданні 4 червня 1921 р.³¹.

До речі, свідками на згаданому процесі були В.Затонський, колишні члени УПСР П.Любченко, О.Шумський, І.Кулик, В.Еллан-Блакитний, Ю.Мазуренко. Лише В.Блакитний помре власною смертю, а решта діячів (які належали до лівого крила УПСР, а згодом створили партію “боротьбистів”, що 1920 року увійшла до КП(б)У і передала їй значну кількість провідних політичних, а особливо культурних сил), хоча вони й посідатимуть керівні позиції у комуністичному керівництві, були знищені. Олександра Шумського, наркома освіти України у 1924-1927 роках, навіть було оголошено лідером “національного ухилу” (разом з письменником Миколою Хвильовим та економістом Михайлом Волобуєвим). На початку 1927 року його усунуто з посади й відправлено працювати в Росію. 1933 року його заарештовано, відправлено на Соловки, потім — на заслання у Красноярський край. 1946 року, коли він повертався в Україну, його вбито за особистим розпорядженням Сталіна й Кагановича³².

Цікаво, що у вже згаданому рішенні Політбюро ЦК КП(б)У у пункті “Про українську інтелігенцію” було записано: *“а) У легалізації УПСР відмовити. Дозволити в'їзд на Україну для радянської або вченої (так у тексті. — Авт.) роботи окремим членам УПСР, які заявлять про свій вихід з партії та її засудять.*

*б) Доручити т. Затонському зібрати на свій розсуд кілька найбільш примітних громадських українських політичних діячів та запропонувати їм звернутися із закликом до української інтелігенції чесно слугувати радянській владі...”*³³.

У передмові до стенограми процесу (видана у Харкові видавництвом ВУЧК окремою книжкою) спроба української інтелігенції створити власну державу оцінювалась як *“ярмаркові прийоми хитрого хохла, який обдурює цигана”*³⁴. Якщо вірити організаторам процесу, *“трагедія української інтелігенції полягала ще й в тому, що вона не зрозуміла, що єдиний порянуток української культури, мови, полягає у торжестві Радянських Республік”*³⁵. У передмові підкреслювалось, що *“київський процес був свого роду останньою підсумковою ризикою, підведеною історією під ідейним розвалом, гнилизною і розкладом української “самостійницької” інтелігенції”*³⁶.

Таку “підсумкову ризикою” більшовицька влада підводитиме ще не раз, допоки не досягне головної мети — **знищення або деморалізації найбільш визначних представників української інтелігенції.**

Звертає на себе увагу й те, що “процес Голубовича” відбувся до відомого московського процесу над соціалістами-революціонерами 1922 р. По суті, в Україні вперше відпрацьовувалася “модель” показового політичного фарсу, покликаного, за точним висловом голандського

дослідника М.Янсена, “показати народним масам, що соціалісти не мають права на існування в Росії; що лише комуністи мають право і здатні керувати країною; що зв’язуватися із соціалістами — значить прирікати себе на небезпеку. Іншими словами, процес повинен був одночасно закликати під прапори комунізму і залякати широкі прошарки населення”³⁷.

На початку 20-х років українську інтелігенцію, як і російську, намагалися “поставити на коліна” не лише за допомогою політико-ідеологічного викриття. Коли 1922 р. за кордон з більшовицької Росії було депортовано групу інтелектуалів, серед них були і представники України. Як відомо, саме цього року В.Ленін запропонував власне формулювання статті Кримінального кодексу РРФСР про контрреволюційні злочини з вимогою найвищої міри покарання за контрреволюційні дії, до яких, на його думку, належали антирадянська агітація та пропаганда. У записці наркомові юстиції Д.Курському він вимагав “*відкрито виставити принципове і політична правдиве (а не тільки юридична вузьке) положення, що мотивує суть і виправдання терору, його необхідність і межі. Суд мусить не усувати терор; обіцяти це було б обманом чи самообманом, а обґрунтувати й узаконити його принципово, ясно, без облуди і без прикрас*”. Тут же пропонувалося розширити сферу дії такої міри покарання, як розстріл, з правом його заміни на вислання за кордон³⁸.

Характерно, що ці ленінські пропозиції адепти комуністичного режиму не друкували до 1937 року, і лише 1991 року вперше були оприлюднені матеріали, що засвідчують: головним ініціатором ганебної акції 1922 року був саме Ленін. До речі, в одному з його листів до Сталіна є такі слова: “*Арестовать несколько сот и без объявления мотивов — выезжайте, господа!... Харьков обшарить, мы его не знаем, это для нас “заграница”. Чистить надо быстро...*”³⁹.

Однак почистили не тільки Харків. 23 червня 1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У, обговоривши питання “Про політичні виступи професури”, запропонувало наркомату освіти та ГПУ “*застосувати як один з репресивних заходів проти активістських елементів професури висилку за межі федерації*”⁴⁰.

До 3 серпня 1922 р. українська частина списку була підготовлена ГПУ. До неї увійшли 77 осіб, серед них 47 працівників вищих навчальних закладів (з них 32 професори), представники Харкова, Києва, Катеринослава, Одеси, Кам'янця-Подільського. Цей список був схвалений ЦК КП(б)У та Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом (ВУЦВК). 9 вересня 1922 р. цей “список антирадянської інтелігенції, складений ГПУ України”, було розглянуто й затверджено на засіданні спеціальної комісії ЦК РКП(б) в Москві⁴¹. В ніч з 17 на 18 серпня чекісти здійснили арешти.

Водночас у чекістів виникли свої міркування щодо запланованої акції, оскільки, на їх думку, українська еміграція може із захватом сприйняти нове інтелектуальне поповнення, ще міцніше згуртується і тоді ГПУ буде значно складніше вести роботу щодо її дезорганізації. Цю думку підтримали у ЦК КП(б)У, секретар якого (це був Д.Лебідь) 7 вересня 1922 р., доповідаючи Й.Сталіну, В.Куйбишеву та В.Молотову про арешти, писав, що “висилати українських професорів за кордон” взагалі недоцільно, оскільки там і так склалося досить потужне емігрантське угруповання й звертався з проханням обмежитися висилкою у віддалені райони СРСР ⁴². Врешті, багато кандидатів на вислання за кордон так і залишились кандидатами. Серед них були, зокрема, і одні з головних дійових осіб на майбутньому процесі “Спілки визволення України” — Сергій Єфремов та Володимир Чехівський.

Однак ГПУ продовжувало збирати проти них, а також проти інших представників української інтелігенції “компромат”, ініціювало прийняття в січні 1923 р. ухвали Політбюро ЦК КП(б)У про проведення чергової “чистки” вищих навчальних закладів “від політичне шкідливих та антирадянських елементів” ⁴³.

ГПУ і партійне керівництво були переконані в необхідності й ефективності саме показових процесів, оскільки вони дозволяли не тільки демонструвати інтелігенції, що може трапитися з тими, хто бодай подумки протистоїть владі, а показували, що джерелом всіх труднощів є не політика режиму, а дії його ворогів або навіть тих, хто зовні поводить себе лояльно. 1924 року відбувся новий показовий процес — **“Київського обласного центру дії” (“КОЦД”)**. Його учасниками стали представники так званої зміновіхівської інтелігенції, тобто представники тієї частини старої інтелігенції, які за умов нової економічної політики (непу) відмовилися від конфронтації з більшовиками. Серед них найбільш прикметним був академік Микола Василенко — міністр народної освіти за правління гетьмана Скоропадського. 1921 року його обрали Президентом Української Академії наук, але більшовицький Раднарком України його не затвердив з огляду на минуле.

Цікаво, що в справі “КОЦД” у 1923 р. було заарештовано понад 100 осіб, але чекісти за відсутністю доказів “злочину” змушені були багатьох звільнити: офіційно у справі проходило 26 осіб, а засудили лише 18. По суті, справа “КОЦД” була потрібна її організаторам для того, щоб показати неприпустимість будь-якого інакомислення, будь-якої незгоди з владою, навіть у думках, адже ті, кому приписували участь у “КОЦД”, власне, не встигли нічого зробити, все обмежувалося критичними розмовами ⁴⁴. Хоча серед інших вироків були й розстріли, їх замінили 10-річним засланням, а М.Василенко за клопотаннями представників наукової громадськості 1925 року був звільнений.

У зв'язку зі справою “КОЦД” варто окреслити ще одне цікаве питання, яке, поза сумнівом, потребує окремого дослідження. Йдеться не про вигадані чекістами організації, а про *реальні*, такі, які насправді існували. Збереглося чимало матеріалів, що підтверджують: опір більшовицькій владі, зокрема в Україні, мав зовсім не міфічний характер, а тому використання ЧК-ГПУ-НКВД комуністичним режимом у своїх політичних розрахунках ніби легімітизувалося розкриттям і знищенням тих сил, які насправді боролися з режимом.

Наприклад, у 1924-1925 рр. групою молодих людей, переважно студентів (В.Артеменко, І.Шумигора, В. і А.Басович, М.Поліщук-Савченко, Л.Недерський, М.Кулінич та ін.), було створено **Українську національно-козацьку партію (УНКП)**. Її члени серед інших документів підготували навіть демократичну Конституцію Української республіки. УНКП було викрито. 1927 року розстріляли В.Артеменка та І.Шумигору, решта учасників також була піддана репресіям⁴⁵.

1929 року у Києві було викрито підпільну організацію **Комітет визволення України (КВУ)**. Серед її організаторів — також переважно представники інтелігенції, зокрема, М.Левицький, В.Бондаренко, Б.Бондаренко, М.Брацлавський, В.Іщенко, Т.Дем'янчук, М.Ніколаєв, Марія Леонтович, Н.Павлушкова (племінниця академіка С.Єфремова) та ін. Члени КВУ підготували й розповсюдили “Заклик до всіх пригнічених Московщиною людей України”, в якому підкреслювалося, що прийшов час “будувати власне життя. Час прийшов піклуватися про свободу рідного краю. Хай живе самостійна Україна!”

Зрозуміло, що за умов тотального доносительства про існування Комітету стало відомо ГПУ і того самого 1929 року відбувся погром: у липні троє учасників КВУ були розстріляні, а решта (крім Н.Павлушкової) отримали різні терміни ув'язнення⁴⁶.

Діяльність такого роду організацій може бути темою окремого дослідження, яке варто найближчим часом здійснити.

Позначимо ще одну надзвичайно цікаву тему, що не піднімалася дослідниками у минулі роки. Як засвідчують документи, під час більшовицької нової економічної політики чекістські органи, виховані за умов громадянської війни, відчували не просто дискомфорт, а серйозну небезпеку для власного існування. НЕП змінила фінансово-економічне становище “караючого меча революції”. Це, зокрема, зафіксувала довідка “До питання про становище органів ГПУ УСРР”, підготовлена у січні 1923 р. і підписана В.Балицьким. Наймовірніше, цей документ був складений для Москви, але копію надіслали, як годиться, до ЦК КП(б)У. “*Нова економічна політика, — зазначалося в ньому, — що погіршила стан значної частини органів, які перебували на держпостачанні, відбилася надзвичайно негативно і на становищі органів Держполітуправління.*”

Позбавившись реальної підтримки інших державних організацій, що постачають нас предметами першої необхідності для секретної роботи до "непа" і які цілком відмовили нам в цій допомозі після переходу на самоокупаємість; введені у твердий бюджет, що цілком не відповідає реальній потребі, органи ГПУ змушені скоротити темп і характер роботи в тих областях, де це є, з точки зору захисту Республіки, прямо злочином”⁴⁷.

Вказуючи на проблеми ГПУ, В.Балицький торкнувся скорочення “чисельності центрального органу й підвідомчої йому периферії”, відзначив, що на 1 січня 1922 р. було 21970 гласних співробітників, а на 1 липня 1923 р. — 9737⁴⁸. В цьому ж документі названо чисельність гласних і таємних співробітників ГПУ — 16000⁴⁹. Відзначалася й “масова втеча”⁵⁰ співробітників з ГПУ, в т.ч. — членів партії: на 1 січня 1922 р. комуністів в органах було 7812, а на 1 липня того самого року — 3427 осіб. “Таким чином, — писав В.Балицький, — за першу половину 1922 року з органів ГПУ пішли понад чотири тисячі членів партії... Оскільки ця тенденція, що викликана головним чином поганим матеріальним становищем, не локалізована, а у наступних місяцях збільшилась, перед органами ГПУ стоїть як чергове й першорядне завдання припинити зменшення загальної кількості членів партії, тобто взяти всі заходи до поліпшення побуту й матеріального становища співробітників ГПУ”⁵¹.

І таких заходів, зрозуміло, було вжито, оскільки партія розглядала органи як опертя своєї влади. В свою чергу, чекісти ретельно відпрацьовували приділену їм увагу й одержані завдяки партії привілеї. 26 червня 1925 р. на закритому засіданні Політбюро ЦК КП(б)У В.Балицький доповідав про роботу ГПУ. За його доповіддю ухвалили рішення про зміцнення матеріального становища чекістів і про виділення додаткових коштів на “інформативну та контрдиверсійну роботу”⁵².

Балицький скористався цією ситуацією й знов привернув увагу партійного керівництва до української інтелігенції. Реакція була відповідною: “Створити комісію у складі Кагановича, Чубаря, Шумського, Гринька і Балицького для вивчення питання про українську інтелігенцію, нашої тактики щодо неї, зокрема стосовно Академії та Грушевського, залучення до роботи тощо”⁵³.

22 лютого 1926 р. Політбюро ЦК КП(б)У знову повертається до питання “Про настрої серед української інтелігенції”. Одним із доповідачів був, зрозуміло, В.Балицький. Надані ним матеріали значною мірою вплинули на зміст прийнятої ухвали: “Вважати за необхідне взяти курс на рішучу боротьбу з правими угрупованнями в середовищі української інтелігенції. Доручити тов. Балицькому через місяць подати доповідь про подальші заходи по розкладу правих угруповань в середовищі української інтелігенції”⁵⁴.

Характеризуючи стан комуністичних органів держбезпеки за умов нової економічної політики, автор відомої книжки “Червона інквізиція” Борис Левицький зауважував: *“Позаду був “романтичний терор”, розпочинався етап бюрократичного скерування терористичних заходів”*⁵⁵.

Характерно, що у 1926 р. у політичному звіті Дев'ятому з'їзду КП(б)У Лазар Каганович, який очолював у 1925-1928 рр. ЦК КП(б)У, вирішив відповісти на обвинувачення Карла Каутського в тому, що більшовики засвоїли мистецтво політичної поліції краще, ніж суть вчення Карла Маркса. *“Ми, — підкреслював Л.Каганович, — не сперечаємось, що дійсно навчилися мистецтву політичної, як він висловився, поліції, що ГПУ у нас працює вельми непогано, і якби Каутський потрапив до нас, то ми надали б йому повну можливість в цьому переконатись особисто. На цей рахунок ми не сперечаємось, бо Каутський не знає, що організація ГПУ не тільки не протистоїть, а й цілком впливає з вчення Маркса, бо ніхто інший як Маркс перший висунув ідею диктатури пролетаріату як ідею жорсткої диктатури, що придушує всякий спротив експлуаторських класів та їхніх лакеїв”*⁵⁶.

Справді, ЧК-ГПУ-НКВД чудово вписувались у ленінсько-сталінське розуміння марксизму. А те, що саме з цього випливало, яскраво ілюструє, зокрема, ще один документ. Цей суворо засекречений службовий обіжник з грифом ***“Цілком таємно. Передруку не підлягає. Зберігати нарівні з шифром під відповідальність начальника органу ГПУ”***, віддрукований у кількості 75 примірників, з'явився у самий розпал здійснення більшовицької політики “українізації”, у вересні 1926 року.

Як відомо, “українізація” була складовою частиною “коренізації” — політики в галузі національних відносин, прийнятої значною мірою під тиском “націонал-комуністів” та на вимогу В.Леніна десятим (березень 1921 р.) та дванадцятим (квітень 1923 р.) з'їздами РКП(б). Ця політика виходила з того, що царська Росія експлуатувала неросійські народи, і у спадщину від неї СРСР дістав фактичну економічну та культурну нерівність між російським і неросійськими народами. Саме тому було вирішено прискорити розвиток неросійських республік. Передбачалась їх індустріалізація, підготовка кадрів з представників корінних національностей, поширення освіти рідними мовами, розвиток національних культур, видавничої справи тощо. Оголошувалося, що партія має поборювати як російський шовінізм, так і місцевий націоналізм, але спочатку головний акцент було зроблено на необхідності боротьби з великодержавним (російським) шовінізмом.

Політика “коренізації” зробила значний вплив на розвиток неросійських народів тодішнього СРСР, зокрема українського народу, оскільки на практиці вона означала дерусифікацію. Незважаючи на те, що

“українізація” була неоднозначним і доволі специфічним явищем, вона була сприйнята представниками інтелігенції, в першу чергу тих її представників, які прагнули навіть в рамках бутафорської радянської державності підтримувати і зберігати національну культуру. Звичайно, не варто переоцінювати наслідки “українізації”, але не слід водночас ігнорувати тогочасні здобутки, до яких можна віднести розквіт мистецтв, особливо літератури, театру, музики, кінематографу, значне поширення письменності та освіти всіх рівнів, утворення профільних установ з вивчення гуманітарних, природничих та технічних наук.

Оцінюючі цю добу, професор Г.Грабович влучно зауважує: *“З багатьох джерел видно, що в очах широкої публіки такі інституції, як Українська Академія наук, набули надзвичайно високого авторитету. Таке ставлення до гуманістики могло в принципі стати парадигмою національного відродження в цілому, бо ж тогочасний гуманітарний дискурс, хоч і перевантажений авторитарною, волюнтаристською риторикою, міг бути (принаймні за своєю зовнішньою формою) дискурсом хай не відкритого, а все ж нетоталітарного суспільства. Попри всі труднощі цієї доби, ми бачимо в ній справжнє громадянське суспільство (інша річ, в совєтській державі воно не мало жодного шансу на виживання) — суспільство, засноване на справді патріотичному, україноцентричному консенсусі, де формальна ідеологія підпорядкована ширшому усвідомленню національних завдань...”*⁵⁷.

Не випадково вона викликала такий шалений опір російських шовіністів, в тому числі з вищого партійного керівництва. Ставлення Сталіна до цієї політики з самого початку було амбівалентним, бо вона стимулювала національну самосвідомість великих та малих неросійських народів, а тим самим їхнє прагнення до реального суверенітету. Цю свою позицію генсек ЦК РКП(б) доволі чітко відбив у виступах на XII з'їзді партії у квітні 1923 р. та на IV нараді ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками республік і областей, яка відбулася у Москві 9-12 червня 1923 р.

Ось чому для Москви першорядного значення почав набувати не аналіз реальних національно-культурних процесів, а постійна боротьба з різного роду “національними ухилами” та проявами “буржуазного націоналізму”, під які за тих умов неважко було підвести навіть просто відданість національним традиціям і патріотизм.

Надзвичайно цікаво описував тодішню ситуацію один з найвідоміших соловецьких в'язнів з колишньої партійно-державної номенклатури Петро Солодуб (його розстріляють у листопаді 1937 р.). Колись він працював керуючим справами Раднаркому УСРР, а перед арештом очолював Сектор перспективного планування у союзному Наркоматі важкої промисловості. У квітні 1934 року у заяві (надзвичайно великій за

обсягом і цікавій за змістом) до Колегії ОГПУ СРСР він, згадавши про початок 20-х років, відверто напише: *“У державному будівництві проходили два процеси на Україні. З одного боку, група колишніх боротьбистів, а частково Раковський, Скрипник, Затонський, я та інші, прагнули до розвитку української державності, як економічно незалежного організму. З іншого боку — центр, підкоряючись необхідності планомірної організації виробництва і розподілу, йшов по лінії централізованого користування економічними ресурсами України”*⁵⁸.

Така лінія диктувалася й безперервним зростанням впливу росіян у партійно-державному керівництві, переходом до політики прискореної індустріалізації (що вимагало централізації влади), посиленням націоналістичних настроїв серед неросійських народів, спричинених асиміляційною політикою радянської та форсовано-примусовою колективізацією, від якої значно більше, ніж Росія, потерпіли тодішні неросійські республіки і яка ознаменувалася жахливим виплодом сталінської соціально-демографічної інженерії — голодом початку 30-х років. Радикальна зміна партійної лінії на “коренізацію” відбулася між XVI (1930) і XVII (1934) з'їздами ВКП(б). Протягом 1930-1934 рр. в усіх неросійських республіках було розгорнуто чистку місцевих комуністів і безпартійної, а згодом і партійної інтелігенції, репресовано значну частину управлінських кадрів, які сформувались під час “коренізації”.

А коли, власне, розпочалася контрукраїнізація? Довгий час дослідники вважали таким початком 1933-й рік, боротьбу з так званою скрипниківщиною, тобто з наслідками “національного ухилу”, лідером якого було оголошено колишнього наркома освіти УСРР Миколу Скрипника (під тиском брехливих обвинувачень він покінчив життя самогубством 7 липня 1933 р.). Проте документи засвідчують, що протидію політиці “українізації” було започатковано значно раніше. Причому до цього прямо була причетна комуністична спецслужба.

4 вересня 1926 р. заступник Голови ГПУ УСРР Карл Карлсон, помічник начальника Секретного відділу (СВ) Ошер Абугов і тимчасово виконуючий обов'язки начальника 1-го відділення СВ Борис Козельський підписали службовий обіжник під назвою “Про український сепаратизм”. Стрижень цього важливого документа орієнтував на збір всебічної інформації про прихильників “українізації”, насамперед з числа представників “правої” української інтелігенції, тобто середовища українських інтелектуалів, зокрема тих, хто повернувся (або ще хотів повернутися) в Україну під впливом декларованої “українізації”. Автори цього закритого листа відверто пояснюють, чому це слід робити:

“Та обставина, що українські націоналісти припинили відкриту боротьбу з Радянською владою і формально визнали її, не означає, що вони остаточно примирилися з теперешнім станом речей і щиро відмовились

від ворожих задумів.

Тут наявною є не зміна ідеології, а зміна тактики...

Термін “культурної роботи” заступив гасло збройної боротьби за незалежність, що провалилося.

“Культурна боротьба” набула величезної популярності і втягнула до лав своїх прибічників переважну більшість найвидніших представників укр(аїнської) контрреволюції”⁵⁹.

В листі названо найбільш небезпечні, з точки зору ГПУ, осередки українства, які використовують умови “українізації” у своїх розрахунках. В першу чергу це — Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ), “могутній оплот націоналізму і чудове агітаційне знаряддя”, Веукраїнська академія наук (ВУАН), яка “зібрала навколо себе компактну масу колишніх примітних діячів УНР”⁶⁰.

Докладно було проаналізовано ситуацію на селі, умови початку індустріалізації, тенденції в середовищі української еміграції. І все це заради того, щоб зробити висновок, що “на роботу по українській громадськості необхідно звернути найсерйознішу увагу”⁶¹, та підкреслити зростання активності “ворожих нам соціальних і політичних прошарків”⁶².

Отже, паралельно з офіційними деклараціями партійних керівників ГПУ задовго до відкритого наступу на “українізацію” розгортало (зрозуміло, з відома того самого парткерівництва) власну контрукраїнізацію, готуючи в такий спосіб компромат проти всіх, кого чекісти вважали “небезпечними” для комуністичного режиму. Знаючи це, можемо тепер зрозуміти, чому так блискавично точно ГПУ-НКВД пізніше, вже з кінця 20-х років, буде трошити українську інтелігенцію.

І тут виникає питання, яке ще потребує уваги дослідників: наскільки справді небезпечними для комуністичного режиму в Україні були дії щирих прихильників “українізації”, в першу чергу представників інтелігенції? Якою мірою, скажімо, діяльність академіка Михайла Грушевського, який повернувся з еміграції навесні 1924 р., могла шкодити більшовицькій верхівці?

Об'єктивно — значною мірою, оскільки Грушевський своєю історичною школою працював на утвердження ідеї української державності, тобто тому, що у пропонованому документі названо українським “сепаратизмом”. Приклад з Грушевським, який відразу після приїду до Києва потрапив під пильний багаторічний нагляд ГПУ⁶³, яскраво засвідчує увесь трагізм ситуації під час оголошеної більшовиками “українізації”. Трагізм, зрозуміло, для тих, хто сприйняв цю політику як довгострокову й принципову.

“Ріст шовіністичних тенденцій, — читаємо в листі ГПУ, — ставить перед органами ГПУ необхідність своєчасно реагувати на це явище, що має політичне значення першоступеневої ваги”⁶⁴. Цей постулат пе-

режив його творців. І в усі періоди комуністичного панування в Україні спецслужби приділяли увагу насамперед боротьбі з українським націоналізмом, із щонайменшими натяками на відродження ідеї української державності або навіть спробами підтримувати українські національні традиції.

Що стосується М.Грушевського, то ключовий фактор надавав всьому періоду його життя в більшовицькій Україні трагічного забарвлення: фактично з моменту повернення, а саме з березня 1924 року, на нього було заведено справу-формуляр (яка акумулювала всі інформації про вченого), він був взятий на облік як “неблагонадійний” разом з іншими колишніми членами Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), частина з яких також повернулась в Україну. Відтоді Грушевський став постійним “клієнтом” ГПУ, співробітники і агенти якого постійно пильнували за його життям і діяльністю, його контактами і навіть за його науковою роботою.

Ретельно перлюструвалося його листування. Частина листів він так ніколи й не одержав, оскільки чекісти з власних міркувань не рекомендували передавати йому ці листи. Під підозру й стеження потрапляли й ті особи, які писали Грушевському або перебували в колі його знайомств, висловлюючи йому підтримку. У справі-формулярі, яка містить переважно оперативні, а тому унікальні важливі документи, збереглися вражаючі свідчення того, що не керівництво ВУАН, а саме співробітники ГПУ-НКВД (через тодішнє партійно-державне керівництво) вирішували долю можливих закордонних відряджень вченого, інші серйозні питання, пов'язані з його діяльністю.

Не можна не згадати тут слова Сергія Мельгунова про червоний терор: *“Моральний жах терору, його розкладаючий вплив на людську психіку зрештою не в окремих вбивствах, і навіть не в кількості їх, а саме в системі”*⁶⁵. Зміст згаданих вище документів підтверджує точність наведених слів одного з найперших дослідників природи більшовицької таємної поліції.

Саме тому ситуацію, в якій опинився Михайло Грушевський в останнє десятиліття свого життя, можна назвати справді трагічною. З самого початку повернення академіка в комунізовану Україну, незважаючи на підкреслену лояльність Грушевського і видані йому владою напередодні приїзду “охоронні грамоти” (аж дві!), його надії на можливість плідної праці були цинічно розтоптані комуністичною системою та її репресивно-каральними структурами.

Підсумком широкомасштабного й постійного збирання “компромату” на Грушевського став його арешт у Москві (під час наукового відрядження) 23 березня 1931 р. і спроба зробити з нього лідера розгалуженої антирадянської підпільної *організації “Український національний центр (УНЦ)”*. Спроба ця була невдалою через “непередбачувану”

поведінку самого академіка, який у Москві спростував власні попередні “свідчення”, слухняно дані ним під диктовку співробітників ГПУ УСРР у Харкові, куди його відправили після арешту у Москві. А для багатьох діячів, “вписаних” у справу “УНЦ”, вирок у цій справі, винесений у закритому порядку в лютому 1932 р., став початком шляху на Соловки.

По-своєму спрацював і “компрокат” проти Грушевського: з нього до кінця життя не було знято тавро “латентного” націоналістичного контрреволюціонера. Звичайно, коли знайомишся з вищезгаданим “компрокатом”, часом треба бути дуже обережним, оскільки Грушевський мав чимало ворогів, заздрісників, які готові були до використання будь-яких методів для дискредитації видатного вченого. Навряд чи треба пояснювати, що тодішня пануюча система надавала такі можливості: починаючи від збирання доносів про те, що академік гуртує навколо себе “класове ворожі елементи”, і закінчуючи твердженнями про те, що він керує “контрреволюційною організацією”.

Окремо скажемо про ще один момент. З появою у ВУАН Грушевський, на жаль, включився у академічну “вендетту”, у виснажливу боротьбу проти академіків С.Єфремова, А.Кримського та їх прибічників. Навряд чи варто сьогодні когось осуджувати, комусь висловлювати симпатії, оскільки ми тепер добре знаємо, що ні Грушевський, ні його академічні антагоністи не сприймали більшовицький режим. Відомо й те, якої шкоди заподіяла ця ворожнеча розвитку ВУАН, а також, чим все закінчилось: у лютому 1928 року Політбюро ЦК КП(б)У заслухало підсумки роботи Комісії з вивчення роботи ВУАН, яка рекомендувала не допустити до керівництва академією жодну з двох ворогуючих груп.

Та тепер можемо констатувати: ще раніше зорієнтувалися чекісти, які уважно аналізували тенденції внутрішньоакадемічного життя. Нині з'ясовується те, чого ніколи не знав Грушевський, довіряючи обіцянкам керівників комуністичного режиму, що його оберуть Президентом ВУАН (вперше таку обіцянку йому дали ще під час його перебування в еміграції, у Відні 1923 року). Виявляється, ці надії з самого початку мали дуже мало шансів на реалізацію. Ще 15 березня 1924 року до начальника контррозвідального відділу ГПУ УСРР В.Іванова надійшов лист з Київського губернського відділу ГПУ. Автори цього документа всерйоз міркували над тим, як використовувати Грушевського:

“Для його використання є дві принципові лінії — політична і чекістська.

Якщо буде визнано за необхідне використовувати його за політичною лінією, то буде раціональним посадити його на президентське крісло, даючи йому тим самим можливість перетворити академію в апарат, що проводить певні завдання під керівництвом партійних органів.

Якщо ГПУ УСРР визнає за можливе використання Грушевського за чекістською лінією, шляхом створення навколо нього сітки наших людей, які, прикриваючись його ім'ям, будуть проводити наші завдання, то в такому разі залучення Грушевського до керівництва академією було б небажаним, оскільки це створило б між ним і частиною українських кіл незлагодю і ворожнечу”⁶⁶.

На цьому документі знаходимо таку резолюцію: *“Тов. Добродицькому. Дозволити скористатись незгодами, що виникають в українців, для загострення їх, зокрема Грушевського з Єфремовим. Решта — “філософія”. В.Іванов”⁶⁷.*

26 березня 1924 року до Київського губернського відділу ГПУ надходить відповідь на цитований лист з ГПУ УСРР. Тут, зокрема, читаємо: *“На ваш запит про Грушевського повідомляємо свої міркування. Ніякої політичної користі для нас Грушевський на президентському кріслі Академії наук не являє. Першорядну важливість і значення для нас має посилення незгод у верхах української шовіністичної громадськості, зокрема з найсильнішою нині групою професора Єфремова та всередині її”⁶⁸.*

Ця стратегія ГПУ безвідмовно діяла до моменту остаточного реформування ВУАН у 1928 році та фабрикації справи “Спілки визволення України”, за якою був заарештований академік С.Єфремов. У листопаді 1929 року він скаже своєму співкамернику (який був інформатором ГПУ): *“Я Грушевському казав, коли заварилася ця каша, що постраждаю не тільки я, але й Академія, і сам він, оскільки врешті-решт візьмуться і за нього. Він сам вже був вражений й безпорадно виправдовувався, що не чекав, що це може трапитись”⁶⁹.*

Цікаво, що коли наприкінці 1927 — у 1928 році Грушевський висловив прагнення до примирення з групою Єфремова-Кримського, це викликало занепокоєння партійних органів і ГПУ. Було вжито відповідних заходів до роздмухування конфлікту. І цей розкол приніс владі бажані результати у її зусиллях, спрямованих на “приручення” й комунізацію ВУАН.

Надзвичайно цікаве питання про те, як саме фабрикувались обвинувачення проти Грушевського. Абсолютно точно писав свого часу професор О.Оглоблин про те, що Грушевський повернувся в Україну не для тихої кабінетної праці, а для *“продовження боротьби за національну самостійність і соборність України, — тою зброєю, яка в його руках була найсильнішою — зброєю науки”⁷⁰.*

І справді, Грушевський досить ефективно використовував цю “зброю науки”. На свій лад це зафіксували в документах функціонери ГПУ-НКВД. Вивчення цих документів дозволить уточнити багато моментів біографії самого Грушевського. З-поміж них особливо цінні ті, що стосуються 1934

року, останнього року життя Грушевського, його перебування в Москві, де за ним продовжувало пильнувати НКВД, підозрюючи його у зв'язках із засланими українськими діячами, а також у спробі організувати власну втечу за кордон. До речі, надзвичайно цікаво, що у співпраці з “націоналістом” обвинувачували і комуністів. Характерні свідчення у зв'язку з цим залишив вже згаданий П.Солодуб: *“За визначенням слідства, мене було втягнуто у організацію, до якої входили усі контрреволюційні націоналістичні угруповання, від Єфремова-Грушевського до комуністів включно.*

*Я вже казав, що до вступу у партію я нічого спільного не мав з українським націоналізмом і вів з ним боротьбу у всіх різновидах...”*⁷¹.

П.Солодуб пише, що С.Єфремова він бачив лише один раз, а М.Грушевського тричі. Щодо останнього в цій заяві є надзвичайно цінні штрихи: *“Грушевського бачив тричі у житті: перший раз у Наркомпросі, він зайшов до мене з низкою прохань. При цій розмові я запропонував йому написати статтю про те, що Україна зобов'язана своїм існуванням комуністичній партії... Грушевський відмовився, заявивши: “Я не юний піонер і не завжди готовий...”*⁷².

Приклад з академіком М.Грушевським — лише один з багатьох прикладів тієї доби. У аналогічний спосіб ГПУ відстежувало й поступово формувало думку про “контрреволюційність” багатьох інших діячів. Загострення соціально-економічної ситуації наприкінці 20-х років стимулювало невдоволення й спротив у найширших верствах населення, насамперед серед селянства. Характерно, що вони викликали появу опозиції й серед самої партійної інтелігенції, навіть серед комуністичних керівників. У Москві в сталінському оточенні складалася думка про те, що ці внутрішні труднощі у поєднанні з низкою криз у міжнародних відносинах послаблюють позиції СРСР, сприяють активізації “шкідницьких”, “контрреволюційних”, а особливо націоналістичних сил. На це треба було реагувати, тим більше, що чекісти безперервно постачали відповідну “інформацію до роздумів”. Не випадково саме наприкінці 20-х років постійно виникають “справи”, в центрі яких опиняються представники інтелігенції, які працювали в промисловості, сільському господарстві. Саме на них режим списує всі недоліки й наслідки власної авантюристичної політики. Тут, скажімо, достатньо згадати відому “Шахтинську справу” 1928 року, на процесі якої таврували “старих спеців”.

Та, зрозуміло, не забули й про “буржуазних націоналістів”, які вже давно були в агентурній розробці. “Розрахуватися” з ними було вирішено без зайвої дріб'язковості, по великому рахунку: розпочалася підготовка грандіозного політичного спектаклю — *процесу в справі “Спілки визволення України” (“СВУ”)*, що мав стати свого роду гаслом для

наступу проти національного відродження України, уособленням якого була інтелігенція та діячі Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ). Не даремно слідчий С.Брук, як згадував один з підсудних, на допитах повторював: *“Нам треба українську інтелігенцію поставити на коліна, це наше завдання — і воно буде виконане; кого не поставимо перестріляємо!”*⁷³.

Тим самим процес “СВУ” перетворювався в трагічну інтродукцію не тільки фізичного, а й морального винищення української інтелігенції. І знову (як і у випадку з українськими есерами у 1921 році) це мав бути не просто суд, а суд над цілим періодом національно-визвольної боротьби українського народу. Окремі підсудні, яких добирало ГПУ, мали символізувати цей період, його філософію, світоглядні засади.

Основними діючими особами на процесі, що проходив у Харківському оперному театрі з 9 березня по 19 квітня 1930 р., були 45 осіб: 2 академіки ВУАН, 15 професорів вузів, 2 студенти, 1 директор середньої школи, 10 учителів, 1 теолог і 1 священник УАПЦ, 3 письменники, 5 редакторів, 2 кооператори, 2 правники, 1 бібліотекар. 15 підсудних працювали в системі ВУАН, 31 — колись входили до різних українських політичних партій, 1 був прем'єром, 2 — міністрами Уряду УНР, 6 — членами Центральної Ради. Ще 700 (а не 400, як вважалось раніше) осіб було заарештовано невдовзі у зв'язку з цією справою, а всього, за деякими підрахунками, під час та після процесу “СВУ” було заарештовано, знищено або заслано понад 30 тис. осіб.

Ключове питання, яке завжди виникає, коли йдеться про справу “СВУ”: що у обвинуваченні відповідає дійності, а що існувало лише у головах чекістів, які, використовуючи індивідуальні методи шантажу, примушували свої жертви давати свідчення?

З одного боку, існує чимало свідчень того, що проти більшовицького режиму велася бескомпромісна боротьба. Ось що, наприклад, свідчив священник УАПЦ Володимир Хуторянський, заарештований як учасник “СВУ” 1 січня 1934 р. Засуджений на п'ять років ув'язнення, він відбував термін на Соловках і був розстріляний, як і багато інших в'язнів-українців, 3 листопада 1937 р. Збереглося, однак, донесення інформатора про одну з розмов, під час якої В.Хуторянський сказав, що *“не дивлячись на арешти серед українців.., там, на Україні залишилося ще багато народу, який працює. Там є ще багато наших братів-українців, які за всяких сприятливих умов здійснюють свою роботу. Ми через Українську автокефальну церкву здійснювали консолідацію своїх сил і я особисто працював у колишньому Брацлавському повіті, а потім мене перекинули на польський кордон...”*⁷⁴.

З іншого боку, збереглося чимало свідчень того, що у такому вигляді, як це подавалося у 1929-1930 рр., “СВУ” не існувало. Ось, наприклад,

уривок із заяви, написаної у березні 1957 р. Всеволодом Ганцовим на ім'я тодішнього Голови Президії Верховної Ради СРСР К.Ворошилова: *“Всього в ув'язненні та на засланні на Крайній Півночі я провів понад 22 роки. Це тяжке покарання було мені за мої “злочини” і за приналежність до організації “СВУ”. Як я вже згадав вище, до організації “СВУ” я не належав і про існування такої організації не знав. Але у своїх свідченнях під час слідства я виходив із передбачення, що організація “СВУ” існувала і тільки я про це не знав. Лише після суду з розмов з іншими моїми співпроцесниками я дізнався, що організації “СВУ” взагалі ніколи не існувало, що вона була фіктивною. Всі без винятку засуджені по процесу особи, в тому числі і ті, яким приписувалась роль лідерів, як наприклад Єфремов, Ніковський, говорили, що організації “СВУ” не було, що вони підтвердили зведений на них наклеп лише тому, що примушені були до цього вигаданими свідченнями інших ув'язнених, що вони їх дали під тиском слідчих органів”*⁷⁵.

Підтверджується це й багатьма секретними службовими документами ГПУ, що збереглися. Суттєвим є насамперед те, що ще 1928 року ГПУ завербувало кількох молодих людей, яким було запропоновано входити в контакт з “націоналістично настроєними” особами, подаючи відповідну інформацію. Саме ці молоді люди були серед тих, кого заарештувало ГПУ в період з 18 травня по 18 червня 1929 р. у Києві. Свідчення саме цих осіб використали для того, щоб примусити студентів М.Павлушкова і Б.Матушевського свідчити проти віце-президента ВУАН, визначного літературознавця, академіка С.Єфремова, заарештованого у липні 1929 р., та інших майбутніх учасників процесу.

В грудні 1929 р. підготовка процесу “СВУ” вступає у вирішальну фазу. Тоді в надрах ГПУ готується низка документів, що надходять до ЦК КП(б)У, ЦК ВКП(б) та ОГПУ СРСР. З ними знайомиться особисто Сталін. 2 січня 1930 р. він надсилає до Харкова С.Косіору і В.Чубарю таку шифровку: *“Когда предполагается суд над Ефремовым и другими? Мы здесь думаем, что на суде надо развернуть не только повстанческие и террористические дела обвиняемых, но и медицинские фокусы, имевшие целью убийство ответственных работников... Наша просьба согласовать с Москвой план ведения дела на суде”*⁷⁶.

І справді, всі деталі процесу “СВУ” узгоджувалися з московським керівництвом, хоча ГПУ УСРР пропонувало й свою “драматургію” процесу, її містили, зокрема, вже згадані секретні документи, підписані переважно начальником секретного відділу ГПУ УСРР Валерієм Горожанином (свого часу він мав безпосереднє відношення до фабрикації справи “Київського обласного центру дії”, з 1930 р. працював у Москві в ОГПУ-НКВД, знищений в листопаді 1937 р.) і начальником Другого відділення секретного відділу Борисом Козельським (причетний до

фабрикації багатьох справ, застрелився в Києві у службовому кабінеті в січні 1936 р.). Саме їх можна вважати основними “диригентами” процесу “СВУ”.

“Докладная записка о результатах работы по вскрытию украинского контрреволюционного подполья по Украине в связи с делом “СВУ”, “Меморандум по делу Одесской филии “Спілки визволення України””, “Докладная записка о деятельности медицинской линии “СВУ”, “Ориентировочный список арестованных по Киеву, которые подлежат представлению на процесс” та інші документи, що раніше не аналізувалися дослідниками, переконливо засвідчують сфабрикований характер справи “СВУ”, розкривають “кухню” роботи ГПУ проти української інтелігенції, підтверджують, що ця справа формувалась як рішучий крок на шляху дискредитації політики “українізації”, яку чекісти ніколи не сприймали як принципову і довготривалу лінію⁷⁷.

Отже, розробляючи справу “СВУ”, ГПУ підводило базу для наступних тотальних погромницьких акцій, що будуть масово започатковані у 1932-1933 рр. Саме тоді Сталін вирішив остаточно покінчити з “українізацією”. Це не було випадковістю, оскільки усунення О.Шумського з посади наркома освіти (який де-факто відав сферою культури, науки, національних відносин) не принесло бажаних результатів. М.Скрипник жорстко критикував свого попередника, а при цьому виступав ревним захисником української культури, утопічно вірячи у можливість синтезу просякнутих інтернаціоналізмом комуністичних ідей з національним відродженням.

Однак інакше думали в Москві. 14 грудня 1932 р. Сталін разом з В.Молотовим підписав постанову ЦК ВКП(б) та Раднаркому СРСР у зв'язку із проведенням хлібозаготівельної кампанії. Разом з тим, цей документ вимагав “правильного проведення українізації” в Україні й поза її межами, в регіонах, де компактно мешкали українці. Документ також містив категоричну вимогу боротися з петлюрівськими та іншими “контрреволюційними” елементами. По суті, це означало смерть “українізації”. 15 грудня 1932 р. Сталін і Молотов підписали телеграму-директиву аналогічного змісту для місцевих керівників.

24 січня 1933 р. з'явилась постанова ЦК ВКП(б), якою передбачалися кадрові зміни в більшовицькому керівництві України і за якою на посаду другого секретаря ЦК КП(б)У призначили Павла Постишева. Сталінське керівництво доручило йому шукати вихід із ситуації, що склалася у зв'язку із голодом, а також довершити остаточний погром українського відродження. Символами цього погрому стали самогубства М.Скрипника та письменника Миколи Хвильового у травні 1933 р.

Останній з 1930 р. перебував на формулярному обліку ГПУ УСРР, хоча його постать ще значно раніше привертала увагу спецслужби.

Навколо Хвильового завжди гуртувалося багато цікавих, талановитих людей, які сприймуть його самогубство як трагічний сигнал. Збереглася записка начальника секретно-політичного відділу ГПУ УСРР Олександровського з приводу цього самогубства, в якій, зокрема, наведено слова Майка Йогансена, підслухані інформатором: *“Смішна аналогія йде мені у голову: є трафаретик — “9 січня цар розстріляв самодержав'я”. У травні Хвильовий теж розстріляв, але не себе, а децю більш важливе і значне...”*⁷⁸.

Не за власним бажанням соловчанами стануть невдовзі багато з тих, з ким Хвильовий свого часу спілкувався, скажімо засновники Вільної Академії Пролетарської Літератури (ВАПЛІТЕ): Михайло Яловий, Олекса Слісаренко, Григорій Епик, а також Микола Куліш та багато інших.

Об'єднаний листопадовий (1933 р.) пленум ЦК і ЦКК КП(б)У прийняв за доповіддю Постишева резолюцію, в якій було записано, що *“в даний момент головною небезпекою є місцевий націоналізм, що поєднується з імперіалістичними інтервентами”*⁷⁹. Цей “даний момент” розтягнувся на кілька років і означав послідовне винищення інтелектуальних сил в Україні, погром в системі науки й освіти. При чому цього разу репресивна хвиля зачепила і комуністичну інтелігенцію, тих, хто ще вчора трощив “націоналістів”, а сьогодні сам був оголошений ворогом системи, якій віддано слугував.

В цей період найбільш ефективно спрацював “вибуховий” матеріал, роками накопичуваний більшовицькою таємною поліцією не тільки проти тих, кого вважала потенційним або реальним ворогом, а й проти вчорашніх адептів системи. Цьому значною мірою сприяли події після вбивства 1 грудня 1934 р. у Ленінграді С.Кірова, після чого Сталін особисто підготував “хартію” терору — постанову Центрального Виконавчого Комітету СРСР “Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів”. Згідно з цією постановою строк розслідування зменшувався до 10 днів, розгляд справ у суді провадився без участі адвоката й прокурора, оскарження вироку та клопотання про помилування не дозволялися, а вирок виконувався негайно після винесення.

Режим скористався загибеллю Кірова. Повною мірою це відчувалося в Україні. Ось що згадував у зв'язку з цим відомий літературознавець Григорій Костюк: *“Вже 4 грудня “Правда” повідомила про викриття двох великих груп “терористів-білогвардійців”. Пішли чутки про арешти в Києві і Харкові. З уст до уст передають імена: П.Петренко, Г.Майфет, Г.Піддубний, В.Поліщук, В.Підмогильний, О.Влизько, Д.Фальківський. І раптом — арешти найближчих мені людей: Епіка, Мисика, Куліша. Це вже було понад усякі сили вдавати спокійного. Дихати стало важко”*⁸⁰.

У цей час повною ходою йшла партійна “чистка”, ось чому за такими справами, як *“Український національний центр” (1932), “Українська*

військова організація” (1933), “Об'єднання українських націоналістів” (1934), “Контрреволюційна боротьбистська організація” (1935, 1937), “Українська контрреволюційна націоналістична організація” (1936) та ін. проходили вже не тільки представники української інтелігенції, а й діячі з партійного й державного керівництва. Разом з іншими вони почали інтенсивно “українізувати” Соловки, Сибір, Середню Азію.

У різноманітний спосіб формувалися справи, за якими людей позбавляли волі, а потім, як правило, й життя. Архіви зберегли чимало свідчень про “механіку” роботи ГПУ-НКВД. Одне з них, наприклад, стосується справи, за якою було засуджено Миколу Зерова, Павла Филиповича, Ананія Лебеда, Бориса Пилипенка, Марка Вороного у лютому 1936 р. Разом з ними засудили педагога Леоніда Митькевича. Йому пощастило вижити й ось що він писав до Верховного Суду УРСР 19 липня 1956 року:

“Від мене вимагали, щоб я оббрехав себе та інших, нібито я належав до “терористичної організації”, на чолі якої стояв Максим Рильський... Я твердо вирішив померти, але не підписувати жахливої брехні на себе та інших... Я на суді винним себе не визнав, як не визнав і Лебідь А.Д. Решта визнавали себе винними, але коли ставилося питання конкретно, то нічого конкретного сказано не було... Цікавий сам факт встановлення “терористичної організації”. На суді було оголошено, що на квартирі Максима Рильського у присутності Зерова, Филиповича і якогось молодого поета було прочитано вірш, здається, Франка “Так посідаймо на голих лавах, та подумаймо по вбитих братах...”, а оскільки це було після розстрілу 16 письменників, які визнали себе терористами, то значить і люди, які знаходились у кабінеті Максима Рильського, також терористи... Після суду мене викликав начальник особливого відділу... і почав: “Ми, зрозуміло, не віримо жодному слову Пилипенка, але вас необхідно ізолювати...”

Мені зараз зрозумілий процес суду. Це була ставка на знищення української інтелігенції...”⁸¹.

Саме таку мету переслідувала й тотальна “чистка” системи освіти в Україні, започаткована у 1933 р. За змістом і масштабами це була беспрецедентна каральна операція, за допомогою якої режим домігся головного — примусив виховувати покоління, що покірно повторювало партійні догми, яким, хоча й не вірили, але не могли про це відверто говорити.

Зрозуміло, “чистки” не обмежувалися сферою освіти. Не було практично такої ділянки життя, яку б обминула кривава хвиля репресій. З приходом у 1936 р. до керівництва НКВД СРСР колишнього партійного працівника Миколи Єжова стало зрозуміло, що не обмине вона й тих, хто, здавалося, вже “одержав своє” — багаточисельну армію радянських зеків, а серед них і соловецьких в'язнів з України. Та про це — у наступній статті.

(Далі буде)

Примітки

- ¹ Региональное Управление Федеральной Службы безопасности России по Архангельской обл., далі — РУ ФСБ России по Архангельской области. — Дело П-6911. — Л. 90.
- ² Державний архів Служби безпеки України, далі — ДА СБУ. — Спр. 59881-ФП. — Т. 2. — Арк. 133.
- ³ Гришин-Грищук І. Останні дні поета // Дніпро. — 1990. — № 2. — С. 122-123.
- ⁴ РУ ФСБ России по Архангельской области. — Дело П-11369. — Л. 12.
- ⁵ Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. Спогади 1933-1941 рр. — Новий Ульм, 1947. — С. 29-30.
- ⁶ Ленін В.І. Повне зібрання творів. — Т. 39. — С. 248; Т. 45. — С. 96.
- ⁷ Там само. — Т. 36. — С. 179; Т. 34. — С. 296 та ін.
- ⁸ Цит. за: Латышев А.Г. Рассекреченный Ленин. — М., 1996. — С. 205.
- ⁹ Ленін В.І. Повне зібр. творів. — Т. 35. — С. 195.
- ¹⁰ Судоплатов П. Разведка и Кремль. Записки нежелательного свидетеля. — М., 1996.— С. 14.
- ¹¹ ГПУ УССР. Секретно-оперативное управление. Директива-инструкция по агентурной работе. — Харьков, 1930. — С. 5.
- ¹² ГПУ УССР. Секретно-оперативное управление. Отдел информации и политконтроля. Инструкция о постановке информационно-осведомительной работы окружных отделов ГПУ УССР. — Харьков, 1930. — С. 25.
- ¹³ Центральний державний архів громадських об'єднань України, далі — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 30. — Арк. 106.
- ¹⁴ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 640. — Арк. 33 зв.
- ¹⁵ Цит. за: Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия, 1918-1922 гг. — Харьков, 1990. — 2-е изд. — С. 94.
- ¹⁶ Там само. — С. 95.
- ¹⁷ Там само. — С. 75.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 640. — Арк. 35 зв.
- ²⁰ Там само. — Спр. 641. — Арк. 25.
- ²¹ Там само.
- ²² Там само. — Спр. 1757. — Арк. 188 зв.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Там само. — Спр. 640. — Арк. 21.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ ВЧК-ГПУ. Составитель Ю.Фельштинский. — Бенсон (Вермонт), 1989. — С. 132.
- ²⁷ Неизвестная Россия. XX век. — М, 1992. — С. 45.
- ²⁸ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 14. — Арк. 55 зв.
- ²⁹ Там само. — Арк. 76.
- ³⁰ Там само. — Арк. 120.
- ³¹ Там само. — Арк. 130 зв.
- ³² Докладніше див.: Шаповал Ю. Людина і система. Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні. — К, 1994. — С. 134-152.
- ³³ Там само.

- ³⁴ Дело членов Центрального Комитета Украинской Партии Социалистов-Революционеров Голубовича, Петренко, Лызанивского, Часныка, Ярослава и др. Стенографический отчет. Под редакцией Д.З.Мануильского и С.С.Дукельского. — Харьков, 1921. — С. 5.
- ³⁵ Там само. — С. 6.
- ³⁶ Там само. — С. 4.
- ³⁷ Янсен М. Суд без суда. 1922 год. Показательный процесс социалистов-революционеров. — М., 1993. — С. 221.
- ³⁸ Ленін В.І. Повне зібрання творів. — Т. 45. — С. 179-180.
- ³⁹ Латышев А.Г. Вказ. праця. — С. 205.
- ⁴⁰ Гусев В. "Застосувати як одну з репресивних мiр проти професури виселення за межi Федерації" // Віче. — 1994. — № 10. — С. 124-125.
- ⁴¹ Там само. — С. 125.
- ⁴² Латышев А.Г. Вказ. праця. — С. 221.
- ⁴³ Гусев В. Вказ. праця. — С. 128.
- ⁴⁴ Жертвы репрессий. — К., 1993. — С. 144-145.
- ⁴⁵ Абраменко Л. "Козацька партія" та її доля // Вечірній Київ. — 1994. — 20 вересня.
- ⁴⁶ Сахно А. Дело о КВУ // Киевские новости. — 1995. — № 46.
- ⁴⁷ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1757. — Арк. 1.
- ⁴⁸ Там само. — Арк. 2.
- ⁴⁹ Там само.
- ⁵⁰ Там само. — Арк. 3.
- ⁵¹ Там само.
- ⁵² Там само. — Оп. 16. — Спр. 1. — Арк. 178.
- ⁵³ Там само. — Арк. 179 зв.
- ⁵⁴ Там само. — Спр. 2. — Арк. 136.
- ⁵⁵ Lewytzkyi B. Die rote Inquisition. Die Geschichte der sowjetischen Sicherheitsdienste. — Frankfurt-am-Main, 1967. — S. 58.
- ⁵⁶ Каганович Л.М. На путях строительства социализма. — Харьков, 1926. — С. 12.
- ⁵⁷ Грабович Г. Советизация української гуманістики // Критика. — 1997. — № 1. — С. 19.
- ⁵⁸ РУ ФСБ Росії по Архангельській області. — Спр. П-6911. — Арк. 131.
- ⁵⁹ Об украинской сепаратизации. Циркулярное письмо Государственного Политического Управления Украины. — Харьков, 1926. — С. 3.
- ⁶⁰ Там само.
- ⁶¹ Там само. — С. 11.
- ⁶² Там само. — С. 12.
- ⁶³ Докладніше див.: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934. — К., 1996.
- ⁶⁴ Об украинской сепаратизации. — С. 1.
- ⁶⁵ Мельгунов С.П. Красный террор в России. — М., 1990. — С. 6.
- ⁶⁶ ДА СБУ. — Справа-формуляр на М.Грушевського, № 7537, т. 4. — Арк. 8-9.
- ⁶⁷ Там само. — Арк. 8.
- ⁶⁸ Там само. — Арк. 10.
- ⁶⁹ Там само. — Т. 5. — Арк. 314.
- ⁷⁰ Винар Л. Михайло Грушевський в українській і світовій історії. У 125-ліття з дня народження. — Нью-Йорк–Торонто–Київ–Париж, 1993. — С. 38.
- ⁷¹ РУ ФСБ Росії по Архангельській області. — Спр. П-6911. — Арк. 138.

⁷² Там само.

⁷³ Снегірьов Г. Набої для розстрілу. (Ненько моя, ненько...). Лірико-публіцистична розвідка. — К., 1990. — С. 110.

⁷⁴ РУ ФСБ Росії по Архангельській області. — Спр. П-14799. — Арк. 6.

⁷⁵ ДА СБУ. — Спр. 67098-ФП. — Т. 67. — Арк. 315-316.

⁷⁶ Замятина Т. Йосиф Сталин: "Виновных судить ускорено. Приговор – расстрел". Рассекречен личный архив вождя народов // Известия. — 1992. — 11 июля.

⁷⁷ Докладніше див.: Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. "Справа "Спілки визволення України": невідомі документи і факти. Науково-документальне видання. — К., 1995.

⁷⁸ ДА СБУ. — Спр. С-183. — Арк. 112.

⁷⁹ Червоний шлях. — 1933. — № 8-9. — С. 267-268.

⁸⁰ Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. — Едмонтон, 1997. — Кн. 1. — С. 465.

⁸¹ ДА СБУ. — Спр. 48570-ФП. — Т. 7. — Арк. 357-358.

ЛІТОПИС «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ»

Володимир ПРИСТАЙКО,
Олександр ПШЕННИКОВ,
Юрій ШАПОВАЛ
(Київ)

ШЛЯХ НА СОЛОВКИ *

(До 60-річчя соловецької трагедії)

Я все більше переконуюсь, що нас вирішили повільно, але планово фізично знищити зовсім. Мені дали термін 5 років, але життя скорочують на 20 років.

Лесь Курбас у розмові з Мирославом Ірчаном. Соловки, січень 1935 року.

Про все, що нині коїться, історія згодом скаже своє слово.

*Матвій Яворський. Соловки,
30 листопада 1936 року.*

26 вересня 1936 року Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про звільнення Генріха Ягоди від обов'язків наркома внутрішніх справ СРСР і призначило на цю посаду Миколу Єжова, який залишався за сумісництвом секретарем ЦК ВКП(б) і Головою Комісії партійного контролю з тим, щоб він «дев'ять десятих свого часу віддавав НКВД»¹.

Той факт, що Сталін зупинився саме на особі Миколи Єжова, не був випадковим. У зв'язку з цим американський дослідник Роберт Такер зауважує: «У період максимального підйому хвилі терору справжнім керівником каральних органів міг бути лише сам Сталін. Однак в ролі формального голови НКВД він потребував людину, яка без зайвих запитань, автоматично могла виконувати його замовлення і бажання. Ідеально така людина виглядала б подекуди кмітливою, досвідченою і цілком готовою до послуг, політичним нулем без претензій на реальний вплив, але тим не менш такою, яка створювала б враження впливової постаті. Такою особою був Микола Єжов»².

Фактично Єжов прийшов в НКВД з готовим планом репресивних дій, в першу чергу проти тих діячів, які могли скласти опозицію особисто Сталіну. Варто, наприклад, згадати хоча б те, як за часів «єжовщини» партійно-чекістському «тандему» вдалося поєднати тих, кого було оголошено правими ухильниками, з «троцькістсько-зинов'євським блоком». Концепцію такого

* Закінчення. Початок див. № 1/2 за 1997 рік.

поєднання Микола Єжов виклав у своїй ненадрукованій праці «Від фракційності до відкритої контрреволюції», над якою він почав працювати у 1935 році, невдовзі після вбивства С.Кірова. Вже тоді він сформулював апіорні обвинувачення у терористичних прагненнях колишніх учасників опозиції. Сталін власноруч (на прохання Єжова) відредагував рукопис і висловив рекомендації, які були враховані автором рукопису. Фактично Єжов задумав працю, що могла б стати програмним документом для ліквідації всіх колишніх опозиціонерів та інакодумців у країні³.

Не випадково, вже 12 жовтня 1936 року Л.Каганович у листі до Г.Орджонікідзе зазначав, що «у т. Єжова справи виходять добре! Він міцно, по-сталінськи, взявся за справу. З бандитами контрреволюціонерами троцькістами розправимося по-більшовицьки. Такого підлого дворушницького, провокаторського обману історія ще не знала і тому революційна розправа повинна бути відповідною»⁴.

Свій рішучий настрій Єжов яскраво продемонстрував у виступах на лютнево-березневому (1937 р.) Пленумі ЦК ВКП(б). Ось що він, зокрема, підкреслював: «...Я повинен сказати, що я не знаю жодного факту – я вже чотири з половиною місяця працюю в Наркомвнусправ – я ще не знаю жодного факту, коли б за своєю ініціативою подзвонили і сказали: «Тов. Єжов, щось підозріла ця людина, щось неблагополучне в ній, займіться цією людиною», – факту такого не знаю. Частіше за все, коли ставиш питання про арешти, люди, навпаки, захищають цих людей. Я зазвичай відповідаю: дякуй, сволото, що ми берем цю людину, дякуй, що шкідника берем»⁵.

Єжов жорстко критикував «відомчий» підхід в діяльності багатьох господарських, громадських і державних керівників, що, на його думку, завважало виявленню «шкідників» і «шпигунів». Стало зрозуміло, що кривава хвиля «чисток» і викриття не обмине нікого. Більше того, новий нарком висловив незадоволення «відомчими міркуваннями» керівників самого НКВД (в першу чергу, колишнього наркома Г.Ягоди), які, мовляв, уникали партійного контролю, що було наслідком «відсутності політичного чуття і більшовицької партійності»⁶.

Ще одна цікава деталь. Єжов на Пленумі визнав, що чекісти займалися фальсифікацією, фабрикацією справ: «Я повинен прямо сказати, що існувала така практика перш ніж протокол давати на підпис обвинуваченому, його спочатку продивлявся слідчий, потім передавав начальству вище, а важливі протоколи доходили навіть до наркома. Нарком вносив вказівки, казав, що потрібно записувати так, а не так, а потім протокол давали підписувати обвинуваченому»⁷. Зрозуміло, Єжов засуджував цю практику, хоча, як засвідчують факти, вона була успішно продовжена за часів «єжовщини».

У резолюції, що її ухвалив Пленум по доповіді М.Єжова, було поставлено завдання «чистити» і систематично зміцнювати органи НКВД «найкращими перевіреними кадрами партійних працівників»⁸. Мине час і 3 лютого 1940 року сам Єжов перед тим, як його розстріляють, у своєму

останньому слові на закритому судовому засіданні Військової Колегії Верховного суду СРСР скаже: «Я почистив 14 000 чекістів. Але величезна моя провина в тому, що я мало їх почистив»⁹.

У згаданій резолюції лютнево-березневого Пленуму містились і принципово важливі для подальшої долі багатьох політичних в'язнів Радянського Союзу положення. Зокрема, зазначалось: «Ще більш нестерпним є встановлений Наркомвнусправом СРСР тюремний режим стосовно засуджених, найбільш злісних ворогів Радянської влади – троцькістів, зинов'євців, правих есерів та інших.

Всі ці вороги народу, як правило, направлялись у так звані політізолятори, що були підпорядковані Наркомвнусправу СРСР. Політізолятори знаходились в особливо сприятливих умовах і більше скидалися на примусові будинки відпочинку, ніж на тюрми»¹⁰.

Тут варто нагадати, що в СРСР для ув'язнених фактично до 1930 року існував політичний режим, тобто режим, яким користувалися політв'язні. 1930 року він був ліквідований (Соловки були винятком, тут політрежим ще зберігався). Всі, хто вижив після цього, вважались ув'язненими за «контрреволюційні» злочини. Тепер Єжову здалося цього замало. Він вирішив зробити новий крок до посилення жорсткості, що для багатьох в'язнів означатиме, власне, крок до смерті. Саме з 1937 року в СРСР повернулися до старої назви «тюрма» замість назви «ізолятор» (ізолятори особливого призначення, які існували з 1930 до 1937 року, було перейменовано на тюрми особливого призначення).

Єжов приділяв винятково велику увагу удосконаленню структури НКВД і його підрозділів, зокрема тих, що займалися господарською діяльністю. Проілюструємо це лише деякими прикладами, що відносяться до 1937 року. Так, його наказом № 027 від 19 березня 1937 року «з метою упорядкування питань планування промисловості капітального будівництва і сільського господарства Головних управлінь НКВД» у складі НКВД СРСР було організовано «Плановий відділ з функціями планування виробництва, капітального будівництва, матеріальних балансів і складання зведених планів»¹¹. У складі Планового відділу було створено 5 відділень: планування промислового і сільгоспвиробництва; планування капітального будівництва; матеріальних балансів; зведених і перспективних планів; секретаріат¹². Створення Планового відділу було доручено заступникові наркома внутрішніх справ СРСР Матвієві Берману.

26 квітня 1937 року було видано наказ № 041 «Про пересилку грошово-матеріальних цінностей ув'язнених і підслідних тюрем ГУГБ». Тепер всі речі, що належали цій категорії засуджених, пересилались разом з ними через конвой, а грошові суми і цінності пересилались через фельдзв'язок НКВД цінними пакетами безкоштовно¹⁴.

11 серпня 1937 року з'явився підписаний заступником Єжова М.Фриновським наказ № 047 у зв'язку із порушеннями таборами та місцями

ув'язнення паспортного режиму. У цьому наказі згадувались інші документи, зокрема обіжник ОГПУ № 124 від 19 грудня 1933 року, наказ НКВД № 143 від 29 травня 1935 року, наказ НКВД № 00234 від 20 червня 1935 року. Цими документами, а також постановою Раднаркому СРСР, як виняток дозволялось проживання у «режимних районах і містах» лише тим колишнім в'язням, які були ударниками і «на ділі довели свою відмову від злочинного минулого»¹⁵. У наказі було наведено приклади порушень встановлених правил і вимагалось забезпечити у подальшому такий порядок, за якого «жоден колишній ув'язнений після звільнення не був би направлений в режимне місто-район, у якому йому за характером злочину проживати заборонено»¹⁶.

За деякими даними, з весни 1937 року, внаслідок різних операцій НКВД, в таборах опинились 700-800 тисяч осіб. Простежується в документах те, як система вирішила вийти із ситуації, коли величезну кількість ув'язнених треба було терміново задіяти, не дати їм «простоювати». По-перше, чимало таборів розширювалися, виникали табори-монстри. По-друге, вирішили збільшити лісозаготівлі. Чому саме лісозаготівлі? Тому, що вони не потребували високої кваліфікації в'язнів і водночас охоплювали доволі значну їх кількість. 16 серпня 1937 року з'явився наказ № 078 про створення нових лісозаготівельних таборів: Тайшетського, Томськ-Асинського, Куломського, Усть-Вимського, Івдельського, Каргопольського, Локчимського. Лісовий сектор ГУЛАГу було реорганізовано у Лісовий відділ ГУЛАГу НКВД. Начальник ГУЛАГу зобов'язувався організувати підготовчі роботи з розрахунком прийому до 1 жовтня 1938 року не менш 5 000 чоловік ув'язнених у кожному таборі. У наказі окремо підкреслювалось: «Роботи 4 кварталу 1937 року організувати з розрахунком прийому до 1 січня 1938 р. не менш 15 000 ув'язнених у кожному таборі з тим, щоб з початком 1938 року табори приступили до основних лісозаготівельних робіт»¹⁷.

За давно заведеною традицією не забували автори цих новацій і про використання праці в'язнів на будівництвах, що опинялися у «прориві». Так, 27 серпня 1937 року було видано наказ № 091 з метою «надання допомоги будівництву нікелевого комбінату у Мончі-Тундрі». М.Єжов наказав створити тут відділення Белбалтлагу НКВД «з доведенням кількості ув'язнених до 5 000 чоловік»¹⁸.

29 серпня 1937 року заступник Єжова комдив В.Чернишов підписав наказ, який зайвий раз засвідчував: репресивно-каральна машина працювала на повну потужність. Наказ стосувався прийому заарештованих від залізничної міліції у камери попереднього затримання (КПЗ) територіальної міліції і в'язниці. Справа в тім, що КПЗ у відділеннях і оперпунктах залізничної міліції виявилися недостатньо місткими або взагалі були відсутні. Ось тому начальники УРКМ країв, областей і автономних республік зобов'язувались забезпечувати безперешкодний прийом до КПЗ територіальних УРКМ заарештованих від апаратів залізничної міліції там, де вони «не мають самостійних КПЗ або місткість останніх недостатня»¹⁹.

13 жовтня 1937 року за підписом заступника Єжова старшого майора держбезпеки М.Рижова з'явився наказ № 0122, підготовлений у зв'язку з організацією низки нових виправно-трудова таборів НКВД і необхідністю «встановлення обмежень при відправці особливо небезпечних злочинців у окремі ВТ табори НКВД». Надзвичайно цікавим було саме по собі це регулювання. Наприклад, такими, що не підлягали направленню у Бамлаг, Дмитлаг, Темлаг, Дадьлаг, Вяземлаг, Калуглаг, Волголаг, Самарлаг НКВД та на деякі інші будівельні об'єкти, були особи, яких засудили за зраду батьківщині, терор, шпигунство, диверсію, бандитизм і збройний розбій, за «контрреволюційну троцькістсько-зинов'євсько-бухаринську діяльність (троцькісти, зинов'євці, бухаринці, праві)», «керівники і активні члени контрреволюційних фашистських і націоналістичних угруповань і організацій», керівники повстанських організацій і колишні білогвардійці, іноземні піддані²⁰. Фактично це означало, що режим вже наперед визначав долю тієї або іншої категорії в'язнів. Скажімо, до Белбалтлагу НКВД не могли потрапити засуджені за зраду батьківщині, за шпигунство, а також фіни і карели²¹.

Надзвичайно характерним є один із пунктів цього наказу, за яким засуджених за «троцькістсько-бухаринську діяльність», зраду батьківщині, шпигунство, терор і диверсію слід було «направляти, незалежно від працездатності, до Севвостлагу та Ухтпечлагу (Воркута) за персональними нарядами ГУЛАГу»²².

У цьому самому наказі також зазначалось, що у новостворені табори НКВД «направляються засуджені Спецтрійками УНКВД у порядку наказу НКВД № 00447, за другою категорією, незалежно від працездатності. Також направляються й інші категорії засуджених, із дотриманням порядку відбору за наказом 045»²³.

У жовтні 1937 року М.Єжов змінює наказ № 00169 від 8 травня 1935 року, виданий Г.Ягодою. Наказом № 0128 (від 21 жовтня 1937 р.) всі виправно-трудова табори були підпорядковані безпосередньо ГУЛАГ НКВД²⁴.

Нарешті, ще один наказ – цього разу кінця 1937 року, а саме № 0152 від 11 грудня. Цим документом визначалось розгортання робіт по будівництву тюремних корпусів для утримання засуджених. Це будівництво було віднесено до «першочергових об'єктів будівництва, здійснюваного в системі НКВД»²⁵. Було встановлено термін надання проектів і кошторисів по будівництву нових тюремних корпусів – 5 лютого 1938 року²⁶.

Половецькі в'язні доволі швидко зрозуміли, що реально означають для них і поява у НКВД СРСР Миколи Єжова, і рішення лютнево-березневого (1937 р.) Пленуму ЦК ВКП(б). Втім, деякі документи свідчать, що передчуття майбутньої трагедії виникло у багатьох ще раніше – відразу після вбивства Сергія Кірова. Наприклад, вже 5 грудня 1934 року в одному з агентурних донесень читаємо про розмову ув'язнених С.Грушевського, П.Пристапи,

Ф.Корольова, що відбулась наступного дня після вбивства вождя ленінградських більшовиків. Вони почали обговорювати цей факт і констатували, що «зараз чекати покращання нашого становища нема чого, оскільки тепер буде вжито репресивних заходів як на волі, так і в таборі». «Якщо вбивство здійснено кимось з видних членів партії, – каже Грушевський, – через особисті питання, то ця справа не може набути великого політичного значення у бік репресій. А от якщо вбивство здійснив політичний ворог, то буде погіршення для нас і більша ізоляція на волі. Так що слід чекати нового поповнення на Соловки». Грушевський поставив запитання Приступі, чи не думає він, чи не могло тут відбутися такого самого вбивства, як вбивство Столипіна, з метою підняти нову хвилю терору, на що останній відповів, що він такої самої думки»²⁷. На думку ще одного в'язня, харківського письменника Миколи Стрельцова, вбивця С.Кірова «стояв однією ногою в НКВД»²⁸.

Збереглося чимало документів про те, як в'язні-українці реагували на посилення режиму щодо них, зокрема на відправку з інших таборів СРСР до Соловецького відділення ББК НКВД. Ось один з таких документів – агентурна записка Секретно-політичного відділу 3-ї частини 8-го Соловецького відділення ББК від 1 квітня 1936 року: «Арешт і відправка з Караганди подіяли приголомшливо. Всі були обурені раптовим вилученням з роботи і терміною відправкою під конвоєм у доволі важких умовах перевозки.

Чутно було багато нарікань на адміністрацію Карлагу, на ГУЛАГ в цілому...

У той же час давали поради..., мовчати, потрібно бути обережним, бо всі розмови будуть у кінцевому рахунку відомі органам НКВД.

Тоді почали співати... Організатором співу був Гоца. Першим помічником його – Миколаєнко.

Співали все народні пісні, всі галицькі пісні, релігійні, австрійські, польські, німецькі, чеські, угорські... Всі, крім російських. І крім революційних. Вийшло це випадково чи не випадково, але це факт»²⁹.

З особливою увагою соловецькі в'язні слідували за подіями в Україні. Наприклад, у грудні 1935 року Ю.Самборський зауважив, що «останнім часом почали звозити у Соловки українців з усіх таборів, це засвідчує, що з українцями ще не закінчили»³⁰. У березні 1936 року М.Ірчан-Баб'юк говорив: «Переслідування всього українського здійснюється з математичною планомірністю і допоки живий Сталін, Україна не перестане бути об'єктом чистки, що не припиняється»³¹.

До речі, жорстким було ставлення не тільки до українських, а й до інших «націоналістів». У цьому зв'язку не можна не згадати цілком слушне зауваження Жака Россі, автора унікального «Довідника по ГУЛАГу», про те, що після жовтня 1917 року було багато засуджених за «буржуазний націоналізм». Спочатку серед них траплялись і росіяни, але на початок 20-х

років вони зникають: «Авторові, який з 1937 до 1958 р. побував у десятках пенітенціарних закладів, не довелось зустріти жодного росіянина з цим обвинуваченням (Підкреслення наше. – Авт.). Водночас, чисельність всіх неросійських «буржуазних націоналістів» систематично зростає»³².

Однак повернімося до подій 1936 року, до розмов і оцінок соловецьких в'язнів. Вже згаданий М.Ірчан-Баб'юк у грудні 1936 року, коментуючи виступ Сталіна на з'їзді Рад, сказав: «...У мене розвіялись всілякі ілюзії щодо пом'якшення моєї долі, а також щодо амністії. Всі, хто має 58-у статтю, тепер засуджені на фізичне знищення»³³. Такого роду настрої, зокрема, знайшли відбиття в агентурному донесенні Секретно-політичного відділу 3-ї частини 8-го Соловецького відділення ББК НКВД від 24 квітня 1937 року, в якому зазначалося: «Кремль повний «парашами» (Тобто чутками. – Авт.) переважно в бік погіршення становища ув'язнених. Зрозуміло, все це пов'язується із загальним політичним станом. Раніше, тобто відразу після усунення Г.Г.Ягоди, «параші» мали характер радісний, що, мовляв, режим буде послаблено, буде переглянуто справи, підсумком чого буде амністія, звільнення більшості ув'язнених тощо, а за останні дні навпаки «параші» мають характер посилення режиму стосовно ув'язнених.

Кузьменко говорить, що заліки всі зняті, всю 58 статтю буде переведено на тюремний режим, свободи нам не бачити. Та добре те, що знімають тих, хто нас посадив: ось заступника наркома НКВД України Кацнельсона знято... Питанням усунення Кацнельсона зацікавлені, напевно, всі українці...

Ірчан М.Д. двічі вів розмови на «парашні» теми. Він вважає, що «параші» про погіршення становища ув'язнених більш вірогідні, оскільки ми живемо у неправовій державі...

Коник І.І. вважає, що ув'язненим українцям ніколи не бути на свободі...

Наказ про заборону побачень викликав масу розмов, які зводяться до того, що Соловки залишаються в'язницею»³⁴.

На думку ще одного в'язня, «Ягоді не уникнути зашморгу, він надто забагато знав того, що багато з членів Політбюро не знали»³⁵.

Для України 1937 рік також приніс значне збільшення заарештованих, а відтак і ув'язнених. Відкривались нові тюрми, зокрема ті, що були на консервації. Наприклад, 7 січня 1937 р. заступник наркома внутрішніх справ УРСР К.Карлсон наказав (наказ № 002) відкрити тюрму міста Лебедина, що перебувала на консервації, і встановив для неї ліміт ув'язнених у 250 чоловік³⁶.

У липні 1937 р. наказом за підписом заступника наркома внутрішніх справ УРСР В.Іванова були оголошені штати тюрем ГУГБ для утримування підслідних при НКВД УРСР і УНКВД Київської, Харківської, Дніпропетровської, Одеської, Вінницької, Донецької, Чернігівської областей і НКВД Молдавської АСРР³⁷.

Ескалація «ворогоманії» та «шпигуноманії» особливо відчутною стала після того, як на посаді наркома внутрішніх справ УРСР Всеволода

Балицького змінив Ізраїль Леплевський. Він почав свою діяльність у відповідності до наказу М.Єжова від 14 червня 1937 року за № 96838 і був ревним реалізатором єжовської репресивної політики, слухняно проводячи всі інспіровані центральним керівництвом НКВД акції – операцію по «куркулях» та «кримінальних злочинцях», розпочату 1 серпня 1937 року, по поляках, ініційовану НКВД СРСР 11 серпня 1937 року, по німцях, по румунській і харбінській лініях, по латишах, проведена в листопаді-грудні 1937 року. Завжди він просив центр збільшити «ліміти», тобто кількість визначених кандидатів у «вороги народу», виявляв неабияку ініціативу: «розгром» есерівського підпілля, колишніх боротьбистів, «церковно-сектантських кадрів», «антирадянського сіоністського активу» тощо³⁹.

Він старанно шукав «компромат» проти членів «команди» П.Постишева, якого після критики за «недоліки» перевели на партійну роботу за межі України, а згодом знищили, а також проти свого попередника В.Балицького. Та однією з найбільших його справ була справа «Буржуазно-націоналістичної антирадянської справи колишніх боротьбистів» (серпень 1937 р.), за якою було репресовано велику групу партійно-державних керівників УРСР, а Голова Раднаркому Панас Любченко прямо під час роботи Пленуму ЦК КП(б)У покінчив життя самогубством.

Не дивлячись на всі ці «успіхи», кар'єра Леплевського закінчилася титово для доби «великого терору»: на початку 1938 року його усунули з посади наркома, а 28 липня того самого року розстріляли.

Леплевського ненадовго змінив Амаяк Кобулов, а з січня 1938 року, коли обов'язки першого секретаря ЦК КП(б)У почав виконувати Микита Хрущов, НКВД УРСР очолив Олександр Успенський. У листопаді того самого року він інсценував самогубство і зник з Києва, переховувався в Архангельську, Калузі, Муромі, а в квітні 1939-го був розшуканий, заарештований у місті Міасс Челябінської області, а згодом знищений⁴⁰. Після Успенського наркомом внутрішніх справ України було призначено Івана Серова⁴¹. Саме названі особи, а також, зрозуміло, представники партійно-державного керівництва, серед яких, в першу чергу, слід назвати Станіслава Косіора, Павла Постишева, Миколу Попова, Андрія Хвилю, Володимира Затонського, Микиту Хрущова та ін., реалізовували настанови керівництва ВКП(б) і НКВД СРСР.

В історіографії, у тому числі західній, неодноразово висловлювалась думка про те, що Україна ще до «єжовщини» і навіть до «чистки» 1933 року стала об'єктом репресивних заходів центру. Про це, зокрема, пише професор Андреас Капелер у книзі «Kleine Geschichte der Ukraine». Він зауважує: «Не було випадковістю, що це трапилось раніше, ніж з більшістю інших національностей. Стратегічне і господарське значення регіону, тісне переплетення української нації з російською і велика чисельність українців дозволили Україні, як і в період царату, виявитись особливо чутливою областю, яку прагнули тісніше зв'язати з центром, ніж інші периферійні

регіони»⁴².

Характерно, що цей висновок підтверджується і добре перевіряється документами СБУ. Можемо лише додати, що ця агресивна поведінка сталінського Кремля диктувалася не лише стратегічним положенням України, а й чималою мірою тим опором комуністичному режимові, який в різний спосіб виявляли українці, тим не лише фізичним, але й інтелектуальним потенціалом, що у будь-який момент міг бути використаний (і часто використовувався) проти московського політичного, економічного і духовного диктату.

Однак українським керівникам весь час доводилось розплачуватися за латентне чи відверте прагнення обстоювати хоча б обмежену українську автономію. Зайвий раз це підтверджують і ті численні висловлювання і оцінки, що належать соловецьким в'язням. Наприклад, на думку вже згаданого Ю.Самборського, який свого часу був працівником. Постійного представництва України у Москві, вперше партійно-державне керівництво України було обвинувачене у «прагненні використати національну політику союзного уряду і партії у напрямку відмежування українських пролетарських мас від впливу російської культури і тим самим досягнення найшвидшої і повної українізації» ще у середині 20-х років. Однак тоді все обійшлося м'якими покараннями іншою була ситуація кінця 1932 – початку 1933 років Ю.Самборський згадував, що у січні 1933 року йому довелося бути присутнім «у ЦКК на секретній доповіді представника ОГПУ. Предметом доповіді було секретне повідомлення про розкриття на Україні контрреволюційної організації і після цього арешт близько 2 тисяч осіб, в тому числі близько 1 000 куркулів, які повернулися з місця заслання». Виходячи з цієї наради, Самборський висловив здивування, що «арешт охопив таку велику кількість осіб, а йому про це нічого не відомо, а відтак невідомо також і Скрипникові, з яким він, як представник України у Москві, за культурно-просвітницькою лінією тісно зв'язаний і який безсумнівно повідомив би йому про такий визначний факт». Зустрівши того самого дня або наступного Полоза, Самборський поділився з ним своїми враженнями від доповіді і вони вирішили поговорити про те, що сталося, із Скрипником, але здійснити це вони не встигли, оскільки Ю.Самборського тієї ж ночі заарештували⁴³.

Репресивні акції після вбивства Кірова також торкнулися не тільки українських інтелектуалів, а й представників управлінського партійно-державного апарату. Значною мірою цьому сприяли «закриті листи» ЦК ВКП(б) до партійних організацій від 18 січня 1935 року та від 29 липня 1936 року, які, зокрема, орієнтували на пошуки «троцькістської контрреволюції»⁴⁴.

Характерним для України було те, що цю «контрреволюцію» знов зв'язали з «націоналістами». На січневому (1936 р.) Пленумі ЦК КП(б)У П.Постишев підкреслював: «Троцькісти у своїй контрреволюційній боротьбі проти партії і Радянської влади мають тут на Україні свою специфіку. У чому

полягає ця специфіка? Ця особливість діяльності троцькістів на Україні полягає в тому, що троцькісти вели й ведуть тут свою контрреволюційну роботу в блоці з різними націоналістичними та іншими контрреволюційними організаціями»⁴⁵.

Одним з тодішніх одіозних прикладів фабрикації такого роду «троцькістсько-націоналістичних» справ може бути довготривала справа «Контрреволюційної троцькістської організації на Україні», лідером якої було оголошено колишнього учасника троцькістської опозиції, колишнього Голову Держплану УРСР Юрія Коцюбинського⁴⁶.

Статистика свідчить, що у другому півріччі 1935 року порівняно з першим півріччям цього ж року кількість справ, що їх розглядали спецколегії обласних судів, збільшилась на 95,9%. Переважна більшість засуджених проходила за обвинуваченнями у «контрреволюційній» та «троцькістській» агітації⁴⁷. За офіційними відомостями, у 1935 році в Україні було заарештовано 24934 чол., у 1936 – 15717, у 1937 – 159573, у 1938 – 108006, у 1939 – 12000, у 1940 – близько 50 тисяч⁴⁸. Зрозуміло, для того, щоб уявити загальну картину репресій, до цих цифр слід додати кількість ув'язнених у внутрішніх тюрмах НКВД (а вони були перевантажені), проаналізувати смертність у таборах (за деякими даними, у 1936 році вона становила 2%, у 1937-1938 роках – 6-7%), додати кількість репресованих селян (тільки під час колективізації з України було виселено 1,2 мільйона чоловік), а також депортованих.

Про репресивні акції НКВД УРСР систематично інформував ЦК КП(б)У. Туди тільки протягом 1937-1938 років, за неповними даними, було надіслано понад 100 повідомлень, до багатьох з яких додавались протоколи допитів обвинувачених⁴⁹.

Цікаво, що одним з перших наказів І.Леплевського після появи його в Україні був наказ «Про упорядкування режиму в тюрмах» (№ 00168 від 25 серпня 1937 р.). В ньому, зокрема, зазначалось, що «порядок утримання ув'язнених у ряді тюрем не відповідає вимогам, що ставляться до тюрем НКВД». У наказі підкреслювалось, що таке становище «особливо неприпустиме нині, коли у тюрмах утримується значна кількість особливо небезпечних злочинців»⁵⁰. Зрозуміло, було вжито відповідних заходів, що посилювали тюремний режим.

Усунення В.Балицького потягло за собою арешти серед тих, хто з ним працював. До кінця 1937 року було заарештовано понад 200 співробітників УГБ, 134 співробітники міліції, 38 командирів і політпрацівників прикордонних військ, 45 співробітників Ушоадору, яких обвинуватили у причетності до «троцькістсько-терористичної організації, агентури ряду іноземних розвідок, латиської фашистсько-шпигунської організації»⁵¹.

Протягом 1938 року тривали пошуки «право-троцькістського підпілля». Арешти охопили і керівні структури: в апараті ЦК КП(б)У було заарештовано 31 чол., у Раднаркомі УРСР – 40, у ЦВК УРСР – 4. Було заарештовано 10

членів ЦК КП(б)У, 13 секретарів обкомів КП(б)У, 27 наркомів та їх заступників, 22 депутати Верховної Ради СРСР, 15 голів і заступників голів облвиконкомів, 135 секретарів міськкомів і райкомів КП(б)У, 80 членів пленумів обкомів КП(б)У, 645 відповідальних працівників⁵².

Тільки у 1938 році в апараті НКВД УРСР було заарештовано 261 «зрадника, учасника правотроцькістської організації, інших антирадянських формувань та шпигунів іноземних розвідувальних органів». А всього у 1938 році в Україні заарештували 994 співробітники НКВД⁵³.

Чимало аспектів «єжовщини» ще потребують уважного і неупередженого дослідження. Наприклад, антисемітизм. За даними, які наводив у лютому 1998 р. у виступі на Міжнародному симпозиумі «Сталінський терор, масові репресії, ГУЛАГ» (Гамбург, Німеччина) Голова Ради і керівник наукових програм Московського науково-інформаційного і просвітницького центру «Меморіал» Арсеній Рогинський, у 1935 році у НКВД працювало 40% євреїв, а у 1940 році їх залишилось всього 4%.

Такий розвиток подій спостерігаємо і в Україні, де, наприклад, сам НКВД своєю телеграмою – 83921 від 28 грудня 1937 року стимулював «негайно переглянути всі обліки і розробки по сіоністах, заарештувавши антирадянський сіоністський актив»⁵⁴. І такі пошуки було розпочато. Продовжились вони і після того, як І.Леплевського усунули. Достатньо сказати, що тільки у першій половині 1938 року було заарештовано 1 279 «учасників сіоністського підпілля», ліквідовано «бундівські комітети» у Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Вінниці і Молдавській АСРР⁵⁵.

У мемуарах Микити Хрущова, коли він розповідає про свій приїзд в Україну як виконуючого обов'язки першого секретаря ЦК КП(б)У (на зміну С.Косіору) у січні 1938 року, знаходимо такі слова: «По Україні ніби Мамай пройшов. Не було... ні секретарів обкомів партії у республіці, ні голів облвиконкомів. Навіть секретаря Київського міськкому не було... Людей тоді на Україні просто «тягнули» у «вороги»⁵⁶. Щоправда, Хрущов при цьому нічого не говорить про власну участь в організації репресій, хоча свого часу шефу КГБ Іванові Серову вдалося вилучити з України чимало документів про це. Однак вилучили не все, і дослідники, оцінюючи українські сторінки біографії батька «відлиги», про це не забувають.

Говорячи про добу «великого терору» в Україні, німецький дослідник Дітер Поль у своїй цікавій статті «Сталінські масові злочини в Україні у 1936-1941 роках. Огляд» слушно підкреслює недостатню дослідженість дій обласних управлінь НКВД, які здійснювали масові репресії⁵⁷. Це й справді так, і дослідження такого роду вкрай важливі.

Підтверджує це, скажімо, один з найодіозніших прикладів цього періоду – приклад бурхливої «викривальної» діяльності Олександра Волкова, людини з двокласною освітою, якого особисто Єжов під час приїзду до Києва у лютому 1938 року призначив начальником Управління НКВД по Полтавській області. Проінструкований, як і інші начальники обласних

управління, О.Успенським про те, що у Москві викривається велика мережа українського підпілля, він почав фабрикувати таке «підпілля» на Полтавщині. Не маючи ніяких агентурних або слідчих даних, він вимагав від підлеглих заарештовувати людей, допитувати їх, застосовуючи фізичні тортури, брав участь у цих допитах, власноруч складав міфічні «схеми про злочинні зв'язки заарештованих», фальсифікував протоколи допитів всіх «головних заарештованих» і роздавав ці «керівні протоколи» підлеглим для подальшої фальсифікації при допитах, згодом сам коректував ці протоколи.

Внаслідок цього було «викрито» неймовірну для однієї області кількість «контрреволюційних» і «націоналістичних» організацій, створено чимало фіктивних справ. Наприклад, у квітні 1938 року Волков доповідав Успенському про викриття обласного Повстанського комітету: «Нині вже викрито і ліквідовано по петлюрівській лінії 5 повстанських полків..., 1 батальйон, 14 повстанських рот... і 15 повстанських загонів. По ним заарештовано 1 639 чоловік, з яких 218 офіцерів петлюрівської, старої та інших армій.

Крім того, викриті і ліквідовані 21 есерівсько-боротьбистський повстанський загін, заарештовано 1 358 чоловік, з них есерів 222, націоналістів 303, боротьбистів 19, решта меншовики, укапісти, церковники та ін.

Ліквідовано один диверсійний загін і 12 диверсійних груп...»⁵⁸.

Збереглися надзвичайно цінні свідчення, як саме Волков інструктував підлеглих, як здійснював каральні акції проти самих працівників Управління (тільки протягом березня-червня 1938 року за його вказівками заарештували 50 чоловік). Зрештою Волкова поглинула антиєжовська кампанія: 9 березня 1939 року він був заарештований, 20 липня 1941 року засуджений, а 16 жовтня того самого року розстріляний. Його справа вийшла навіть на тодішній всесоюзний рівень – Волкова згадував у своїх свідченнях Микола Єжов.

Такого роду приклади підтверджують подальшу необхідність аналізу регіонального рівня «великого терору». Можливо, в цьому плані для початку можна було б просто видрукувати матеріали із справи О.Волкова та схожих «прорабів» сталінського терору.

Наприкінці 1938 року терор в Україні почав вщухати, що не означало його повного припинення. Однак це – тема іншої, окремої розвідки.

Одним з найвідоміших соловецьких в'язнів був академік-історик Матвій Яворський. В останні роки про нього написано і сказано чимало⁵⁹.

У своїй книзі спогадів «Українська інтелігенція на Соловках» Семен Підгайний, згадуючи Яворського, пише: «Здається, ніхто так одверто не виявляв своєї люті і презирства до енкаведистів і всього, що нагадувало совети і Москву, як Яворський»⁶⁰. Нововіднайдені матеріали дають додаткову інформацію про цю непересічну особистість. Наприклад, про те, як він постійно і напружено слідкував за подіями у тодішньому СРСР, особливо в Україні, і у світі. І не просто слідкував, а давав власні оцінки цим подіям,

прогнозував деякі з них. Характерно, що Яворський був творцем праць з історії України, написаних з марксистських позицій. Його розстріляли в листопаді 1937 року і лише після цього, 25 вересня 1938 року, Головлітом УРСР було видано наказ, за яким всі його твори підлягали вилученню.

Завдяки постійним повідомленням таємних інформаторів ми можемо тепер ніби почути голоси соловецьких в'язнів, а серед них і Яворського. Ось що, наприклад, говорив він, осмислюючи події в Україні у 20-30-ті роки, 4 лютого 1936 року: «Самогубство Скрипника було наслідком його розчарування у Сталіні, який змінив своє ставлення до українських справ у 1932-1933 роках і підтримав Постишева у його боротьбі проти українського народу. Така зміна у настроях Сталіна особливо тяжко відбилася саме на Скрипникові, оскільки 1929 року ЦК ВКП(б) санкціонував не лінію Постишева, а лінію Скрипника. Спрямованість Постишева – довести Україну до повного розчинення її в «єдиной неделимой». Після виконання цього завдання Постишев піде на відпочинок, оскільки, безсумнівно, буде усунений Сталіним. Поки що боротьба проти українського націоналізму не скоро вщухне. «Врятований» за Кагановича у 1936 році, обов'язково буде викритий Гринько як голова націоналістичної організації. Тут, до речі, йому пригадають складання боротьбистського меморандуму проти ЦК КП(б)У у 1919 році»⁶¹.

11 листопада 1936 року Яворський скаже: «Україна це тепер лише одна назва, оскільки українського там нічого немає». У тій самій розмові він також зазначив: «На Соловках за 150 років їхнього існування як царської в'язниці пробули лише 102 чоловіки ув'язнених, а скільки ж тисяч прибуло на Соловки, рахуючи з 1923 року?»⁶².

М.Яворський вів на Соловках якісь записи, але, напевно, вже ніколи їх не вдасться прочитати, оскільки в одному з оперативних документів знаходимо таку настанову: «Дано завдання з'ясувати характер його записів у зошиті, який при першій можливості у Яворського буде вилучено»⁶³.

В грудні 1936 року, говорячи про своє визволення, що формально наближалось, Яворський зауважив, що його, напевно, кудись вишлють, а там «удавлять як кошеня, оскільки він сам особисто вважає себе відкритим ворогом Радянської влади». А далі він сказав: «Допоки мій народ, тобто Україна, бідує, я повинен або боротися, або сидіти у в'язниці, що також є боротьбою»⁶⁴.

У матеріалах знаходимо чимало такого роду висловлювань, що належать іншим соловецьким в'язням. Наприклад, один із в'язнів, який раніше належав до партійно-державної номенклатури, у розмові 1934 року розповідав письменникові Мирославові Ірчану-Баб'юку, що з 1927 року більшовики «заарештовують і висилають за межі УРСР всіх значних українських працівників державного масштабу. Для чого це робиться? Для того, щоб майбутній українській державі не дати керівників і державних діячів. Ви, звісно, не знаєте про те планове, систематичне винищення

української інтелігенції, оскільки Ви бачили все іншими очима, але я знаю прекрасно, я працював у центральних організаціях і мені було відомо, що діється по всій Україні»⁶⁵.

Дуже часто у соловецьких матеріалах можна знайти згадки про події, пов'язані із самогубством М.Скрипника і з погромними акціями проти того, що офіційно іменувалося «скрипниківщиною». Наприклад, затвердженням Миколи Хама, в минулому комуністичного діяча у Польщі, який 1930 року втік до СРСР, «по справі Скрипника було заарештовано 3 000 чоловік, в тому числі 300 біженців з Польщі»⁶⁶. Ще один галичанин, Іван Туз, обвинувачений свого часу в участі в «УВО», на запитання, чому саме Скрипник застрелився, відповів: «...Тому що він був переконаний у своїх поглядах і переконаний .був, що за погляди тюрми не оминуть, а до того його поховав заживо Постишев»⁶⁷.

Інший в'язень свідчив, що на власному досвіді знає, як робилися провокації, зокрема він зазначав: «...Мені пропонували написати заяву ще до арешту, що я член УВО. Потім я все-таки піддався провокації, повірив наполегливим запевненням слідчого у те, що писати потрібно, оскільки цього вимагають інтереси партії і Радвлади. Нині я цілком усвідомив увесь розмах цієї справи, ненавиджу себе за малодушність і наївність... Вважаю, що Павло Петрович Постишев як головний махер цієї уявної справи УВО увійде в історію українського народу як найбільш відразливий, жадібно-кривавий погромник українсько-національної культурної сили, народної душі – інтелігенції.

Історія не знає такого погрому на Україні. Усі інші арешти, зокрема так званих троцькістів та інших, це маскування поголовного погрому українських кадрів... Під гаслом єдино неділимого Союзу... захищається єдино неділима Росія»⁶⁸.

Надзвичайно важливі саме ті частини розмов соловецьких в'язнів, які відбивають механізм організації тих або інших репресивних акцій, ілюструють, як саме виникали ті чи інші «справи», фабрикувались свідчення. Принципово те, що це були оцінки, висловлені не для офіційних осіб, а у розмовах між собою, у процесі спогадів про події минулого, переосмислення їх. Ось, наприклад, уривок однієї розмови у квітні 1937 року: «Гуцуляк розповідав, як Балицький і Постишев покликали до себе Чичкевича і запропонували йому писати про дії УВО у блоці з троцькістами. Чичкевич пішов додому і купив собі кілька пляшок горілки, випив, прийшов своєчасно, але нічого не написав. Тоді Балицький з Постишевим наказали його заарештувати і через деякий час викликали до себе у кабінет заарештованого Чичкевича, пригостили цигаркою. «Ну як, – запитують, – усвідомили? Будете говорити правду? Ви ж хотіли вбити...». Балицький показує на себе і Постишева. Чичкевич кивнув головою, склали протокол і далі вже він писав на замовлення слідчого»⁶⁹.

Українці перебували на особливому обліку серед в'язнів і були об'єктом

окремої уваги спеціальних підрозділів ГУЛАГу. «УНКР» – цю абревіатуру, що означала «Украинская националистическая контрреволюция», знаходимо на багатьох службових документах, пов'язаних з долями соловецьких в'язнів-українців. Так, в листі начальника 3-го відділення КАРЛАГу НКВД Жилевського до уповноваженого 3-го відділення по ЦПО у березні 1934 року називались прізвища кількох в'язнів, засуджених по справі «УВО», які перед тим перебували у КАРЛАГу, і підкреслювалось: «Пропонуємо усіх вище перерахованих ув'язнених взяти в агентурну розробку, встановивши за ними постійне стеження. З цією метою прикріпіть до них постійне, перевірене, надійне освідомлення хоча б із загальної сітки СПО...

У процесі агрозробки з'ясуйте їхні зв'язки у таборі і поза ним, як ці зв'язки здійснюються, на якій роботі використовуються, ставлення до безпосередньої і громадської роботи.

Вживте заходів до припинення тенденцій до втечі. Надішліть на них ділові і політичні характеристики.

Оскільки вищезгадані особи займались вербовкою у к/р організації і мають організаторські здібності, Вам належить це врахувати і перевірити, чи немає навколо них угруповань, з'ясовуючи характер і мету цих угруповань.

Всі матеріали, що надійдуть, вміщуйте в РОС у розділ «Діяльність української к/р»⁷⁰.

Надзвичайно показовим є інший лист – з 3-го відділу ББК НКВД у Москву, до начальника відділу охорони ГУЛАГу НКВД СРСР від 13 жовтня 1936 року. У ньому також було перераховано групу в'язнів, обвинувачених у підготовці «терористичних актів проти вождів партії та уряду». У листі відзначалось, що ці ув'язнені утримуються не на островах, а на материку у різних підрозділах табору. Далі зазначалось: «Повідомляючи про вищевикладене, повторно просимо Ваших вказівок, чи вважати центральними терористами, чи варто брати на облік як «ЦТ» осіб, засуджених згідно з наведеними прикладами, чи підлягає ця категорія ув'язнених направленню на Соловки згідно з наказом 0/93 і як бути надалі з такими ув'язненими, яких буде виявлено»⁷¹.

З початком 1937 року у документах простежується тенденція організаційно оформити всі ті оцінки, судження, думки, що їх висловлювали в'язні. Не випадково в одному з агентурних повідомлень від 23 лютого 1937 року читаємо: «Стає очевидним, що у Кремлі існує українська фашистська організація»⁷². В агентурному донесенні у березні 1937 року таємний інформатор повідомляв: «Видно, що існує якась група – частину її членів ми знаємо, – що згуртувалась як внутрішня еміграція (Підкреслення наше. – Авт.) і живе яскраво визначеним і глибоко вкоріненим фашистським духом»⁷³. Вдумаємося у це визначення: «внутрішня еміграція» на... Соловках, у одному з найсуворіших місць ув'язнення Радянського Союзу.

У багатьох представників цієї «еміграції», як і у мільйонів інших в'язнів сталінських «артеків», терміни добігали до кінця найближчим часом. Треба

було вирішувати, що робити з цими в'язнями, адже їхній вихід на волю був вкрай небажаний. Не в останню чергу через те, що вони багато знали про реальні механізми функціонування репресивно-каральної системи, а надто – про табірні умови «перевиховання». Зрозуміло, цих людей ніхто вже не міг «перевиховати». Натомість вони могли виховувати інших, просто розповівши правду про пережите.

І ось тоді і вирішили «почистити» табори. Рішення про це було ухвалено московським керівництвом у серпні 1937 року і відразу його почали реалізовувати, розстрілявши не менш 30 тисяч в'язнів. Формально для цього необхідно було створити нові «справи», тепер вже табірні. Саме з цією метою почали активно використовувати стукачів – тих в'язнів, які добровільно чи під тиском допомагали НКВД. Саме таємні табірні інформатори повинні були постачати «компромат» – відомості про настрої, розмови, оцінки, що їх висловлюють заплановані до знищення інші в'язні. І таку інформацію видобули, поклавши саме її в основу багатьох розстрільних справ.

Збереглась довідка, що виразно фіксує механізм, за яким здійснювались репресивні акції проти соловецьких в'язнів. Ось він, цей короткий, але страшний за своїм змістом документ, складений навесні 1956 р., в період «відлиги»: «На осіб, які знаходились в ув'язненні у Соловецькій тюрмі чи Соловецьких ИТЛ, попереднє розслідування не проводилось, а за агентурними відомостями або за довідкою по старій слідчій справі виносились на засідання Особливої трійки, яка і ухвалювала своє рішення»⁷⁴.

Під рішеннями цієї трійки знаходимо підпис Леоніда Заковського, одного з найвідоміших чекістів сталінської доби. Він був латиш за походженням і його справжнє ім'я Генріх Штубіс. Належав до ревних виконавців репресивної політики, про його діяльність було створено чимало міфів і легенд. Ось чому варто бодай коротко зупинитись на деяких сторінках його біографії, яка дуже яскраво відбиває особливості доби, про яку йдеться. Ця біографія підтверджує, що його підпис під фатальними для долі соловецьких в'язнів протоколами з'явився не випадково.

Він був особою, близькою до Ф.Дзержинського, і зробив блискавичну службову кар'єру.

На відміну від наркома внутрішніх справ СРСР Генріха Ягоди Заковський відразу зрозумів і прийняв задум Сталіна та секретаря ЦК ВКП(б) М.Єжова звинуватити у вбивстві Кірова опозицію. Вірну орієнтацію наркома внутрішніх справ БСРР було відразу помічено – 10 грудня 1934 року він був призначений начальником УНКВД по Ленінградській області. Заковському разом із новим першим секретарем Ленінградського обкому ВКП(б) А.Ждановим було доручено очистити місто від опозиціонерів.

Органи НКВД не мали жодних матеріалів як про існування підпільних контрреволюційних організацій, так і про проведення зинов'євцями організованої антирадянської діяльності, але арешти колишніх опозиціонерів та знайомих з ними осіб набули у країні масового характеру. Лише у Ленінграді

за два з половиною місяця після вбивства Кірова було заарештовано 843 чоловіка⁷⁵. Вже 29 грудня 1934 року в Ленінграді Військова Колегія Верховного суду СРСР засудила на смерть 14 чоловік⁷⁶.

Рішучість і жорстокість, з якою Заковський взявся за «чистку», здивувала навіть досвідчених чекістів. У своїх спогадах колишній відповідальний співробітник ОГПУ-НКВД М.Шрейдер пише: «Коли Заковський, відомий старим чекістам як кар'єрист і аморальна людина, прибув до Ленінграда, там розпочалися безпідставні арешти комуністів і керівних позапартійних співробітників, яких звинувачували у належності до троцькістсько-зинов'євської опозиції. Чекісти, які працювали у той період у Ленінграді, розповідали, що за наказом Заковського у числі інших було заарештовано, вислано або розстріляно багато радянських громадян лише за те, що вони мали таке саме прізвище, як вбивця Кірова Ніколаєв»⁷⁷.

Звісно, Заковський скоїв немало злочинів, але він був лише виконавцем. Головним погромником міста на Неві був Жданов, який вже через кілька місяців після свого приїзду у Ленінград звітував про те, що із міської партійної організації «вичищено» 7274 комуніста, серед яких помітне місце займають контрреволюційні зинов'євці⁷⁸. Їх виселяли з Ленінграда. Після зинов'євців почали виселяти і так званий соціально чужий елемент – колишніх дворян, буржуїв та інших неблагонадійних⁷⁹.

Виселяли не лише колишніх опозиціонерів. У 1935 році Заковський звернувся до Ягоди з проханням виселити із прикордонної смуги 3547 неблагонадійних родин. Нарком внутрішніх справ СРСР дав добро і 1700 родин опинилися у Таджикистані, 316 – у Західному Сибіру, а інші у Казахстані⁸⁰.

Активність начальника УНКВД по Ленінградській області у викритті ворогів народу була настільки бурхливою, що керівникам НКВД СРСР часом доводилося навіть стримувати його. Скажімо, коли Заковський написав довідку про незадовільну роботу військових заводів міста і вимагав покарати винних, то навіть Ягода здивувався: «А де тут контрреволюція, де шкідництво?»⁸².

Робота Заковського у Ленінграді дістала найвищої оцінки керівництва Постановою Центрального Виконавчого Комітету та Ради Народних Комісарів СРСР від 26 листопада 1935 року йому було надано звання комісара державної безпеки 1-го рангу, яке дорівнювалося званню командарма 1-го рангу і сучасному званню генерала армії, а 14 лютого 1936 року у зв'язку з п'ятнадцятою річницею прикордонних військ він був нагороджений орденом Червоної Зірки.

Призначений наркомом внутрішніх справ СРСР Єжов відразу розпочав «чистку» апарату Головного Управління Державної Безпеки НКВД СРСР від людей Ягоди. Для цього він використовував кадри із периферійної чекістської еліти, яка певною мірою протистояла працівникам з Луб'янки, і спирався, головним чином, на представників трьох «шкіл» ГПУ-НКВД

північнокавказької Ю.Євдокимова, білорусько-московської С.Реденса, та сибірсько-білорусько-ленінградської Л.Заковського⁸³. Пізніше, у своєму останньому слові, Єжов визнає, що «всюди я чистив чекістів. Не чистив я їх лише у Москві, Ленінграді та на Північному Кавказі. Я вважав їх чесними»⁸⁴.

Тому не дивно, що саме лідери цих чекістських кланів Євдокимов, Реденс і Заковський виступили на лютнево-березневному (1937 р.) Пленумі ЦК ВКП(б) з найгострішою критикою Ягоди і буквально морально знищили свого колишнього шефа.

Заковський похвалявся, що й самого Карла Маркса зумів би зізнатися у роботі на Бісмарка, і мав серед єжовців репутацію начальника УНКВД, у якого всі 100% заарештованих зізнавались у шпигунстві. У той час така слава була ще лише у начальника УНКВД по Свердловській області комісара державної безпеки 3-го рангу Д.Дмитрієва⁸⁵.

УНКВД по Ленінградській області за період з 1 жовтня 1936 року до 20 вересня 1938 року звітувало про викриття 400 ворожих резидентур, серед них 95 резидентур німецької розвідки, 100 – польської, 72 – латиської, 93 – естонської, 39 – фінської, про арешт 348 агентів англійської розвідки. «Ворожі агентури» були виявлені на ленінградських заводах Кіровському, «Більшовику», «Електросилі», Дипрохімі. Резидентури японської розвідки викрили на оборонних заводах, а також на заводах імені Калініна, К.Маркса, ОГПУ, Червоному трикутнику, Охтинському хімкомбінаті, заводі «Червоногвардієць», на ряді електростанцій, м'ясокомбінаті та інших об'єктах. Всі ці так звані ворожі резидентури були сфальсифіковані ленінградськими чекістами під загальним керівництвом Л.Заковського та його наступника комісара державної безпеки 3-го рангу М.Литвина⁸⁶.

Викривали «шпигунів» у Ленінграді віртуозно. Так, одного разу військова прокуратура Ленінградського військового округу отримала скаргу від заарештованого про те, що співробітники УНКВД здійснили стосовно нього провокацію. Будучи віруючою людиною, він попрохав слідчих про побачення зі священником. До нього надіслали переодягнутого на попа чекіста, який і оформив сповідь як зізнання заарештованого у шпигунстві на користь Польщі. Прокурорською перевіркою було викрито інші приклади застосування незаконних методів слідства. Військовий прокурор Ленінградського військового округу диввійськюрисст М.Кузнецов зробив подання Заковському про припинення незаконної практики фальсифікації слідчих матеріалів та про покарання винуватців. На цей документ начальник УНКВД Ленінградської області поклав резолюцію: «Так було і так буде». Більше того, Заковський звинуватив військового прокурора у шкідництві та протидії боротьбі з ворогами народу⁸⁷. Невдовзі заступник начальника УНКВД по Ленінградській області майор державної безпеки Н.Шапіро-Дайховський, виконуючи вказівки Заковського, наказав підлеглим: «Підсумуйте всі наші матеріали та нагально поставте питання про арешт Кузнецова, врахуйте його зв'язок із Тухачевським та інші матеріали». 4

серпня 1937 року Кузнецова заарештували ⁸⁸.

Успіхи по викриттю ворогів народу в Ленінграді не лишилися непоміченими. 25 червня 1937 року за зразкове та самовіддане виконання найважливіших завдань уряду Заковський був нагороджений орденом Леніна. Тоді ж таку нагороду отримали ще троє співробітників УНКВД по Ленінградській області: начальник 4-го секретно-політичного відділу УГБ Коркін, начальник 3-го контррозвідувального відділу УГБ Шапіро-Дайховський, помічник начальника 4-го відділу УГБ Карамішев. Ще шестеро ленінградських чекістів одержали ордени Червоної Зірки.

Звістка про нагородження дійшла до Заковського у Москві, де він, за персональним запрошенням, брав участь у червневому Пленумі ЦК ВКП(б) ⁸⁹. Це був єдиний Пленум в історії Комуністичної партії, стенограма якого не велася.

На той час Заковський вже був одним із найпопулярніших людей у країні. За розпорядженням Єжова серед співробітників НКВД було розгорнуто пропагандистську компанію, у якій начальник Ленінградського УНКВД прославлявся як такий, що зберіг вірність ЦК ВКП(б) ⁹⁰.

Виступи Заковського на Ленінградській обласній партконференції та на нараді секретарів парткомів міста настільки сподобалися найвищому керівництву, що на їх основі було видано Партвидавом ЦК ВКП(б) окрему брошуру «Про деякі методи та прийоми іноземних розвідувальних органів та їх троцькістсько-бухаринської агентури». Газета «Известия» писала з цього приводу: «Щоб вірніше бити ворога, потрібно знати його методи. Рецензована брошура озброює таким знанням, підіймає революційну пильність» ⁹¹. Всім відповідальним партійним і радянським працівникам наполегливо рекомендувалося у своїх виступах цитувати начальника Ленінградського УНКВД ⁹².

Він підносив більшовицьку «пильність» не тільки всього радянською народу, а й самого сталінського наркома. Тонкий психолог, Заковський помітив хворобливу підозрілість Єжова і вирішив зіграти на цій рисі вдачі з тим, аби засвідчити наркому свою відданість. Одного разу він подивився на Єжова та сказав: «Тебе, мабуть, отруїли, у тебе дуже паршивий вигляд». Наркома вразили ці слова, і він обговорив їх з начальником ГУГБ НКВД СРСР комкором М.Фриновським. Перевірити цей сигнал досвідченого ленінградського чекіста доручили Ніколаєву-Журіду, який і сфальсифікував справу про спробу ртутного отруєння Єжова ⁹³.

Всю другу половину 1937 року Заковський керував проведенням масових каральних операцій у Ленінградській області. Спочатку тут знищували колишніх куркулів, кримінальників та інший антирадянський елемент. НКВД СРСР встановив для області ліміт – 4 000 чоловік розстріляти та 10 000 засудити до таборів ⁹⁴, потім розпочалися етнічні чистки – планомірно прибирали поляків, німців, афганців та представників інших національностей.

Для розгляду цих справ було створено особливу трійку під головуван-

ням Заковського. До неї входили другий секретар Ленінградського обкому ВКП(б) П.Смородін та обласний прокурор Б.Позерн. Діяла і особлива трійка при обласному УНКВД. У жовтні 1937 року Л.Заковський разом із своїм заступником старшим майором державної безпеки В.Гаріним, давнім бойовим товаришем по Вінниці, Одесі, Новосибірську, та прокурором Б.Позерном провів «чистку». Соловецької тюрми особливого призначення ГУГБ НКВД СРСР (організовану з 20 лютого 1937 року) і підписав ті за якими було засуджено до розстрілу велику групу соловецьких в'язнів, а серед них українців.

При цьому Заковський мріяв про проведення в Ленінграді гучного відкритого процесу – «Ленінградського шкідницького, шпигунського, диверсійного, терористичного центру». Він навіть запропонував заарештованому члену ВКП(б) з 1906 року Розенблюму звільнення в обмін на потрібні свідчення. Розенблюм пізніше свідчив: «Для наочності Заковський розгорнув переді мною кілька варіантів очікуваних схем цього центру та його відгалужень. Ознайомивши мене з цими схемами, Заковський сказав, що НКВД готує справу про цей центр, причому процес буде відкритий.

Буде віддана під суд голівка центру, 4-5 чоловік: Чудов (другий секретар Ленінградського обкому ВКП(б). – *Авт.*), Угаров (секретар Ленінградського міському ВКП(б). – *Авт.*), Смородін (секретар Сталінградського обкому ВКП(б). – *Авт.*), Позерн (прокурор Ленінградської області. – *Авт.*), дружина Чудова – Шапошнікова (член бюро Ленінградського обкому ВКП(б). – *Авт.*) та інші. Від кожної філії по 2-3 особи...

Самому тобі, – говорив Заковський, – нічого не доведеться вигадувати. НКВД складе для тебе готовий конспект по кожній філії окремо. Твоя справа його вивчити, добре запам'ятати всі запитання та відповіді, які можуть ставити на суді. Справа ця буде готуватися 4-5 місяців, а то і півроку. Весь цей час будеш готуватися, аби не підвести слідство та себе. Від ходу та результату суду буде залежати подальша твоя доля. Здрейфиш і почнеш фальшивити – нарікай на себе. Витримаєш – збережеш качан (голову), годувати та одягати будемо до смерті та за казенний рахунок»⁹⁵.

Здійснити свій задум Заковський не встиг – 29 січня 1938 року він був призначений заступником наркома внутрішніх справ СРСР та за сумісництвом начальником УНКВД по Московській області. На той час у М.Єжова було ще чотири заступники: комкор М.Фриновський – 1-й заступник та начальник ГУГБ НКВД СРСР, комісар державної безпеки 2-го рангу Л.Бельський, старший майор державної безпеки С.Жуковський, комдив В.Чернишов – заступник наркома та начальник Головного Управління Робітничо-Селянської міліції.

З'ясувати коло посадових обов'язків Заковського як заступника наркома внутрішніх справ поки що не вдалося. Зрозуміло лише одне: це було індивідуальне призначення, Єжов доручав йому найважливіші та найбрудніші завдання. Так, нарком внутрішніх справ не наважувався заарештувати

начальника 7-го іноземного відділу ГУГБ НКВД СРСР комісара державної безпеки 2-го рангу А.Слуцького, оскільки побоювався, що більшість із закордонної агентури відмовиться повертатися після цього в СРСР. Тоді перед своїм від'їздом до Києва він доручив Фриновському «розв'язати» це питання. 17 лютого 1938 року начальник ГУГБ запросив Слуцького до свого кабінету на доповідь. Невдовзі туди завітав Заковський і сів поруч із доповідачем. У середині доповіді Заковський несподівано накинувся на Слуцького та затиснув йому рота хустиною з хлороформом. Тут же з суміжної кімнати з'явився Альохін із шприцом у руці та зробив жертві ін'єкцію отрути. Співробітникам НКВД повідомили, що Слуцький перенервував під час доповіді, а газета «Правда» надрукувала зворушливий некролог про вірного сина партії⁹⁶.

У кріслі начальника УНКВД по Московській області Заковський змінив комісара державної безпеки 2-го рангу С.Реденса, якого призначили наркомом внутрішніх справ Казахської РСР. Останній, до речі, вважав, що його прибрали із столиці за недостатню активність у боротьбі з ворогами народу⁹⁷ і пізніше свідчив: «Після мого від'їзду до Казахстану Заковський за 2 місяця заарештував 12500 чоловік, причому арешти проводилися за телефонною книжкою, аби тільки прізвище було схоже на польське, латиське, болгарське»⁹⁸.

Нещадність, з якою новий начальник УНКВД Московської області винищував ворогів народу, дивувала навіть досвідчених чекістів. Під час одного з візитів до Лефортовської в'язниці Заковський, побачивши сльози на очах начальника санітарної частин Г.Розенблум, сказав їй: «Ви їх не жалійте, якщо б ми до них потрапили, то вони б з нами ще не те зробили»⁹⁹.

Один із сучасників згадував, що вічно напівп'яний начальник Московського УНКВД Заковський з божевільними очима не визнавав іншої кари, ніж розстріл, і велетенська фігура його наповнювала жахом серця навіть найсамовитих катів. Ходили навіть чутки, що він колишній кримінальний злочинець і був засуджений до революції за вбивство¹⁰⁰.

Але репутація несамовитого погромника «контрреволюціонерів» не врятувала Заковського від загибелі. 16 квітня 1938 року його усунули з усіх посад в НКВД, через чотири дні призначили начальником будівництва Куйбишевського гідровузла, а ще через дев'ять днів заарештували.

Допитував Леоніда Михайловича його старий товариш Ніколаєв-Журід. За словами начальника Спецвідділу НКВД СРСР старшого майора державної безпеки І.Шапіро, «Ніколаєв та його група була для Єжова найнадійнішими і в той же час, найбезпринципнішими, готовими на все. Вони не соромились ніяких засобів, йшли на пряму фальсифікацію справ і свідчень»¹⁰¹. 29 серпня 1938 року Військова Колегія Верховного Суду СРСР засудила Заковського на смерть. Вирок було виконано того ж дня¹⁰².

Резидент ГУДБ НКВД СРСР в Іспанії майор державної безпеки Л.Нікольський-Фельдбін, який влітку 1938 року втік на Захід і відомий

всьому світові як О.Орлов – автор книги «Таємна історія сталінських злочинів», коментуючи загибель Заковського, вважав, що він просто був більше не потрібним Сталіну. До того ж він знав занадто багато таємниць і був надзвичайно небезпечним свідком. Як і інші чекісти, Заковський був використаний і викинутий¹⁰³.

Те саме можна сказати і про ще двох виконавців соловецького злочину – Івана Апетера і Петра Раєвського. Цікаво, що перший перед тим, як стати начальником Соловецької тюрми, у 1934 році, працював начальником Санітарно-курортного відділу НКВД СРСР. Невдовзі після розстрільної акції, 26 грудня 1937 року, його звільнили з органів НКВД, а 22 серпня 1938 року засудили до страти. П.Раєвського звільнили з посади помічника начальника Соловецької тюрми особливого призначення у жовтні 1938 року. З того часу він працював начальником Новочеркаської в'язниці НКВД. 10 листопада 1939 року його заарештували і невдовзі розстріляли.

Збереглося чимало свідчень того, як саме фабрикувалися справи соловецьких в'язнів. Більшість свідчень належить вже до періоду хрущовської «відлиги», до 50-60-х років. Цікаво, що тоді були допитані і ті колишні працівники НКВД, які ще залишались живими. Їхні свідчення також містять чимало цікавих деталей, важливих для розуміння механізму беззаконь, умов, за яких вони були скоєні. Щоправда, дехто із допитаних багато чого «забув» або прагнув виправдати свою поведінку у 30-ті роки. Ось, наприклад, уривок з протоколу допиту Ісаака Соколова-Шейніса, який як оперуповноважений СПО ГПУ УСРР вів справу Мирослава Ірчана. Не відразу, але (на допиті 23 лютого 1956 року) він пригадав Ірчана і його справу:

«Запитання: Що Ви можете сказати про слідство по справі Ірчана-Баб'юка?

Відповідь: За давниною часу, щось конкретне по справі Ірчана-Баб'юка я сказати не можу, оскільки не пам'ятаю. Однак можу сказати, що не тільки стосовно справи Ірчана, а й стосовно інших справ, які я вів, до підслідних жодних засобів примусу я не застосовував. Свідчення заарештовані по справах, що я їх провадив, надавали без всякого примусу.

Запитання: А чим пояснити той факт, що додані до справи Ірчана-Баб'юка як докази витяги з протоколів допитів інших заарештованих не підписані?

Відповідь: По двадцяти з лишком роках з часу слідства по справі Ірчана мені важко це пояснити, але якщо у справі є не завірені витяги, то це було системою, а не винятком. Причому витяги, які робились з інших справ, повинен був завірити той, хто вів слідство по тій справі, а не я»¹⁰⁴.

Цей приклад, як багато-багато інших, підтверджує, що ті, хто планував і здійснював терор, розраховували, що ніколи і нікому не вдасться дізнатись правду, реконструювати трагічні події. Недаремно тоталітарна система та її сикофанти забороняли, пильно контролювали або дозували інформацію про репресії чи, як заведено було говорити, «порушення соцзаконності». Та, як це

часто трапляється в історії, рано чи пізно істина пробивається крізь морок мовчання, десятиріччя безвісті і свідомої фальсифікації.

Повною мірою стосується це долі соловецьких в'язнів. Одним з найцінніших джерел до вивчення цього питання була і залишається книга спогадів Семена Підгайного «Українська інтелігенція на Соловках», яка разом з такими класичними працями української мемуаристики, як «Історія мого покоління» Івана Майстренка і «Зустрічі і прощання» Григорія Костюка¹⁰⁵ складає важливе джерело для досліджень подій 20-40-х років.

Разом з тим, нині ми можемо уточнити і доповнити багато чого, про що написано у спогадах. Наприклад, згадуючи про Миколу Зерова, С.Підгайний писав: «1937 року, глухого соловецького вечора по всіх камерах бігали конвоїри й кричали: «Такой то! С вещами!» Похапцем хапав кожен свій «одр» і, поцілувавшись з приятелем, простував за конвоїром. Збирали всіх коло північної брами соловецького Кремля. Далі вели до порожніх бараків сільгоспу, де провадився попередній трус в'язнів (у порту був ще передостанній обшук, а останній аж на материку «Морсплаві»)...

На «Морсплаві» групу, що з нею відплив Зеров, ще раз обшукали, відібрали власні, нетаборові речі, одягай всіх лише в таборовий одяг, пообрізали гудзики та позабирали пояси. З посиленням конвоєм кудись повезли. Уже в січні 1938 року, коли я був на тому самому «Морсплаві», відібрані у в'язнів цього етапу речі розкрадали «урки» та вільнонаймані енкаведісти»¹⁰⁶.

Тепер завдяки нововіднайденим документам ми знаємо, куди повезли згадану групу в'язнів, де вони були знищені і хто саме це зробив. Знаємо багато і про те, про що, здавалося, взагалі ніколи не дізнатись – про табірне життя ув'язнених, їхні розмови, поведінку, взаємини. Соловецька трагедія постає не тільки у її офіційному, а й у людському вимірі.

Звичайно, дослідження подій, пов'язаних із соловецькими розстрілами, змушують ставити і більш широкі питання, які ще потребують неквапливих, заснованих на документах і фактах, досліджень і відповідей. Насамперед: в чому саме полягав сенс «великого терору»? Що саме режим прагнув за його допомогою здійснити? Знищити потенційну «п'яту колону»? Зміцнити партійно-державну «вертикаль»? Остаточо залякати і нівелювати населення? Чому терор був секретним? Чому він припинився і не повторювався пізніше у таких масштабах, як у добу «єжовщини»?

Нарешті, не можна обійти питання відповідальності. Загинули **мільйони** людей – хтось мусить за це відповісти у правовій державі. Хто і в який спосіб? І тут маловтішною є та обставина, що фактично всі, чиїми руками терор здійснювався, з катів перетворилися на жертв, були знищені.

Сподіваємось, уроки соловецької трагедії допоможуть шукати об'єктивні відповіді на ці запитання. Можуть вони допомогти і у ще одній справі. Вже згаданий С.Підгайний писав: «Треба сказати, що ніде в Союзі не було такої, справді всебічної політичної школи, як на Соловках. Це

була своєрідна соловецька академія, з якої виходили люди вже з ясними головами. Кинуті в страшні умови острівної тюрми люди починали таки усвідомлювати, «хто вони, чиї сини, яких батьків, ким і за що закуті». Далі, поступово, з болем і важкими моральними муками засуджували пройдений шлях; перекреслювали своє минуле, народжувалися знову і всі сили клали на збереження свого життя, щоб, як прийде час, виправдати себе в очах свого народу»¹⁰⁷. Що ж, нехай такою «академією» для наших сучасників стане правда про соловецькі події, про страдницький шлях представників нашого народу.

Навесні 1937 року один із ув'язнених, Юрій Машкевич, колишній бухгалтер з Вінниці, обговорював з кількома в'язнями питання про загублений у таборі одяг зеків. Саме тоді він сказав: «Все це... – ніщо у порівнянні з тим, скільки людей було загублено табором, але ніхто про це не хоче чути. З часом на Соловки будуть значно більше приїздити, ніж навіть до Італії. Приїздитимуть для того, щоб подивитись на ті місця, де голі люди замерзали, а голодні вмирали»¹⁰⁸.

І справді, найголовніше – зберегти пам'ять про те, що сталося на Соловках, про те, що ця «країна мук і відчаю», як назвав її сучасник, була останньою адресою і для багатьох синів і дочок України. Не забувати – означає, на нашу думку, відповідально ставитись до минулого, думати про майбутнє, рухатись до демократії і правди, а не у зворотному напрямку.

Примітки

¹ Сталинское Политбюро в 30-е годы. Сборник документов. Составители О.В.Хлевнюк, А.В.Квашонкин, Л.П.Кошелева, Л.А.Роговая. – М., 1995. – С. 150.

² Tucker R. Stalin in Power. The Revolution from Above, 1928-1941. – New York-London, 1990. – Р. 377.

³ Див. докладніше: О партийности лиц, проходивших по делу так называемого «Антисоветского правотроцкистского блока» // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 5. – С. 73.

⁴ Сталинское Политбюро в 30-е годы. – С. 152.

⁵ Материалы февральско-мартовского Пленума ЦК ВКП(б) 1937 года // Вопросы истории. – 1994. – № 2. – С. 21.

⁶ Материалы февральско-мартовского Пленума ЦК ВКП(б) 1937 года // Там же. – 1995. – № 2. – С. 19.

⁷ Там же. – С. 16.

⁸ Там же. – С. 26.

⁹ Московские новости. – 1994. – № 5.

¹⁰ Материалы февральско-мартовского Пленума ЦК ВКП(б) 1937 года // Вопросы истории. – 1995. – № 2. – С. 23.

¹¹ Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБ України). – Спр. 24. – Арк. 184.

¹² Там само. – Арк. 185.

¹³ Там само. – Арк. 178.

¹⁴ Там само. – Арк. 175.

¹⁵ Там само. – Арк. 132.

¹⁶ Там само. – Арк. 133.

-
- ¹⁷ Там само. – Арк. 122.
- ¹⁸ Там само. – Арк. 96.
- ¹⁹ Там само. – Арк. 90.
- ²⁰ Там само. – Арк. 41.
- ²¹ Там само.
- ²² Там само. – Арк. 42.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Там само. – Арк. 30.
- ²⁵ Там само. – Арк. 6.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Региональное управление Федеральной службы безопасности Российской Федерации по Архангельской области (далі – РУ ФСБ РФ по АО). – Дело П-15667. – Л. 17.
- ²⁸ Там же. – Дело П-14801. – Л. 9.
- ²⁹ Там же. – Дело П-12929. – Л. 54.
- ³⁰ ДА СБ України. – Спр. 51692. – Т. 2. – Арк. 52.
- ³¹ ДА СБ України, Харків. – Спр. О-21515. – Т. 3. – Арк. 80.
- ³² Росси Ж. Справочник по ГУЛАГу. – М., 1990. – Часть 1. – С. 44.
- ³³ ДА СБ України, Харків. – Спр. О-21515. – Т. 3. – Арк. 88.
- ³⁴ РУ ФСБ РФ по АО. – Дело П-11370. – Л. 35.
- ³⁵ Там же. – Дело П-6911. – Л. 90.
- ³⁶ ДА СБ України. – Спр. 9. – Т. 1. – Арк. 14.
- ³⁷ Там само. – Арк. 38-39.
- ³⁸ Там само. – Арк. 3 а.
- ³⁹ Див. докладніше: Ізраїль Леплевський // Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997. – С. 143-186.
- ⁴⁰ Див. докладніше: Федосеев С. Фаворит Ежова // Совершенно секретно. – 1996. – № 9.
- ⁴¹ Див.: Петров Н.В. Первый Председатель КГБ генерал Иван Серов // Отечественная история. – 1997. – № 5. – С. 23-43.
- ⁴² КарпелегА. Klene Geschichte der Ukraine. – Munchen, 1994. – S. 197.
- ⁴³ ДА СБ України. – Спр. 59881-ФП. – Т. 22-а. – Арк. 33-34.
- ⁴⁴ Реабилитация. Политические процессы 30-50-х годов. Под общей редакцией А.Н. Яковлева. – М., 1991. – С. 191-210.
- ⁴⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 437. – Арк. 59.
- ⁴⁶ Див. докладніше: Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – С. 183-200.
- ⁴⁷ Там само. – С. 181.
- ⁴⁸ Реабілітовані історією. – К. – Полтава, 1992. – С. 21; Яковлев А.Н. По мощам и елей. – М., 1995. – С. 180.
- ⁴⁹ ДА СБ України. – Спр. 312. – Арк. 70.
- ⁵⁰ Там само. – Спр. 9. – Т. 1. – Арк. 2 в.
- ⁵¹ Там само. – Спр. 312. – Арк. 48.
- ⁵² Там само. – Арк. 91.
- ⁵³ Там само. – Арк. 89, 92.
- ⁵⁴ Там само. – Арк. 38.
- ⁵⁵ Там само. – Арк. 53.
- ⁵⁶ Н.С. Хрущев. Воспоминания. Избранные фрагменты. – М., 1997. – С. 35-36.
- ⁵⁷ Pohl D. Stalinistische Massenverbrechen in der Ukraine 1936-1953. Ein Überblick // Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung. – Mannheim, 1997. – S. 328.

- ⁵⁸ ДА СБ України, Полтава. – Спр. 19533. – Т. 7. – Арк. 1-2.
- ⁵⁹ Див., наприклад: Касьянов Г.В. Академік М.І.Яворський: доля вченого // Український історичний журнал. – 1990. – 8. – С. 75-86; Рубльов О.С. Лідер «істориків-марксистів» України // Репресоване краєзнавство. – К., 1991. – С. 293-304; Абдуллін О., Логвин Е. Останнє слово // Репресоване «відродження». – К., 1993. – С. 181-197; Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – С. 91-97; Санцевич А.В. М.І.Яворський: нарис життя та творчості. – К., 1995. – 60 с. та ін.
- ⁶⁰ Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. Спогади 1933-1941 рр. – Новий Ульм, 1947. – С. 58.
- ⁶¹ ДА СБ України. – Спр. 51692. – Т. 2. – Арк. 58.
- ⁶² Там само. – Арк. 168.
- ⁶³ Там само. – Арк. 169.
- ⁶⁴ Там само. – Арк. 175.
- ⁶⁵ Там само, Харків. – Спр. О-21515. – Т. 3. – Арк. 14.
- ⁶⁶ Там само. – Арк. 78.
- ⁶⁷ РУ ФСБ РФ по АО. – Дело П-14789. – Л. 8.
- ⁶⁸ Там же. – Дело П-11370. – Л. 3-4.
- ⁶⁹ Там же. – Л. 4.
- ⁷⁰ Там же. – Дело П-13410. – Л. 6.
- ⁷¹ Там же. – Дело П-13572. – Л. 11.
- ⁷² ДА СБ України. – Спр. 51692. – Т.2. – Арк. 129.
- ⁷³ Там само. – Арк. 117.
- ⁷⁴ РУ ФСБ РФ по АО. – Дело П-9410–. Л. 24
- ⁷⁵ Реабилитация. Политические процессы 30-50-х годов. – С. 123-124.
- ⁷⁶ Там же.
- ⁷⁷ Шрейдер М.П. НКВД изнутри. Записки чекиста. – М., 1995. – С. 31.
- ⁷⁸ Ковалев В.А. Распятие духа. Судебные процессы сталинской эпохи. – М., 1997. – С. 148.
- ⁷⁹ Хлевнюк О.В. 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество. – М., 1992. – С. 50.
- ⁸⁰ Бугай Н.Ф. 20-40-е годы: Депортация населения с территории европейской России.
- ⁸¹ Правда. – 1935. – 24 января.
- ⁸² Материалы февральско-мартовского Пленума ЦК ВКП (б) 1937 года // Вопросы истории. – 1994. – № 12. – С. 12.
- ⁸³ Папчинский А.А. Репрессии в органах НКВД в середине 30-х годов // Политический сыск в России: История и современность. – Санкт-Петербург, 1997. – С. 284.
- ⁸⁴ Московские новости. – 1994. – № 5.
- ⁸⁵ Московские новости. – 1988. – № 25; Наше минуле. – К., 1993. – С. 41.
- ⁸⁶ Коровин В.В. История отечественных органов безопасности. Учебное пособие. – М., 1998. – С. 40-41.
- ⁸⁷ Викторов Б.А. Без грифа «Секретно»: Записки военного прокурора. – М., 1990. – С. 205-206.
- ⁸⁸ Бобренов В.А. Забытый комиссар // Расправа. Прокурорские судьбы. – М., 1990. – С. 73-74.
- ⁸⁹ Пятницкий В.А. Заговор против Сталина. – М., 1998. – С. 66.
- ⁹⁰ Орлов А. Тайная история сталинских преступлений. – М., 1991. – С. 288.
- ⁹¹ Известия. – 1937. – 2 июля.
- ⁹² Шрейдер М.П. НКВД изнутри. Записки чекиста. – С. 31.
- ⁹³ Московские новости. – 1994. – № 5; Реабилитация. Политические процессы 30-50-х годов. – С. 238-239.
- ⁹⁴ Труд. – 1992. – 4 июня.

-
- ⁹⁵ Реабилитация. Политические процессы 30-50-х годов. – С. 38.
- ⁹⁶ Петров Н. Убийство Игнатия Рейса // Московские новости. – 1995. – 17-25 ноября; Лубянка. ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917-1960. Справочник. – М., 1997. – С. 19.
- ⁹⁷ Шрейдер М.П. НКВД изнутри. Записки чекиста. – С. 113.
- ⁹⁸ Наше минуле. – С. 41.
- ⁹⁹ Ваксберг А.И. Нераскрытые тайны. – М., 1993. – С. 141.
- ¹⁰⁰ Московские новости. – 1988. – № 25.
- ¹⁰¹ Рыбчинский А. Командарм Белов // Расправа. – Прокурорские судьбы. – С. 185.
- ¹⁰² Кокурин А.И., Петров Н.В. НКВД: структура, функции, кадры // Свободная мысль. – 1997. – № 6. – С. 114.
- ¹⁰³ Орлов А. Тайная история сталинских преступлений. – С. 289.
- ¹⁰⁴ ДА СБ України, Харків. – Спр. О-21515. – Т. 2. – Арк. 170-171.
- ¹⁰⁵ Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні. – Едмонтон, 1985; Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. – Едмонтон, 1987. – Книга перша.
- ¹⁰⁶ Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. Спогади 1933-1941 рр. – С. 78.
- ¹⁰⁷ Там само. – С. 50.
- ¹⁰⁸ РУ ФСБ РФ по АО. – Дело П-13599. – Л. 8.